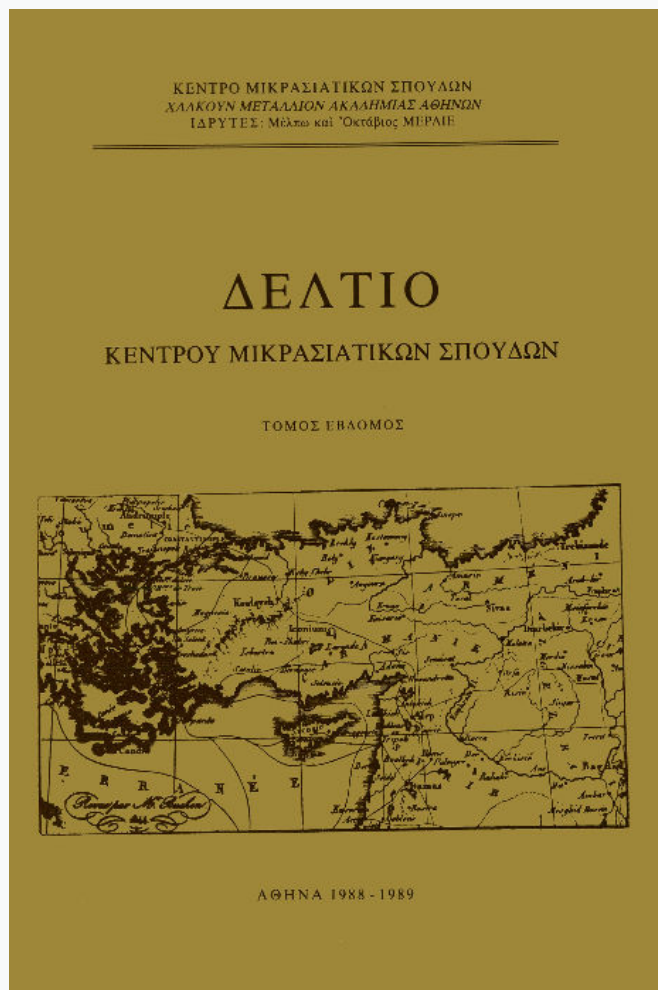

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 7 (1988)

Ειδήσεις για την Ελληνική κοινότητα της
Προύσας (15ος-17ος αι.)

Χ.Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/deltiokms.186](https://doi.org/10.12681/deltiokms.186)

Copyright © 2015, Χ.Γ. Πατρινέλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πατρινέλης Χ. (1988). Ειδήσεις για την Ελληνική κοινότητα της Προύσας (15ος-17ος αι.). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7, 9–50. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.186>

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΥΣΑΣ (15ος-17ος αι.)

*Ἄν εἶχε βασιλεύσει ὁ Τοῦρκος εἰς τὴν Φραγκίαν δέκα χρό-
νους, χριστιανούς ἐκεῖ δὲν εὗρισκες· καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τώ-
ρα τριακοσίους χρόνους εὕρεται καὶ κακοπαθοῦσιν οἱ ἄν-
θρωποι καὶ βασανίζονται διὰ τὰ στέκουσιν εἰς τὴν πίστιν
τους...*

Κύριλλος Λούκαρης

Ὁ Ἱεροσολυμιτικός κώδικας 496 (ἄλλοτε τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα στήν Παλαιστίνη) εἶναι ἓνα κατάστιχο εἰσφορῶν ὑπὲρ τοῦ Ἁγίου Τάφου¹. Οἱ σχετικές ἔγγραφες προέρχονται ἀπὸ τρεῖς τουλάχιστον περιοδεῖες «ταξι-
διαρῶν» Ἀγιοταφιδῶν μοναχῶν σὲ πάμπολλες χώρες τῆς Ἀνατολῆς (Κύ-
προ, Μικρὰ Ἀσία, Πόλη, νησιὰ Αἰγαίου, Θεσσαλία, Ἡπειρο, Θράκη, Βλα-
χία κ.ά.) καὶ κλιμακώνονται χρονολογικὰ ἀπὸ τὸ 1543 ὥς τὸ 1589 καὶ —στὸ
δεύτερο μέρος— ἀπὸ τὸ 1618 ὥς τὸ 1630. Πρόκειται γιὰ τὸ παλαιότερο ἀπὸ
τὰ σωζόμενα σήμερα κατάστιχα, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὴ Μικρὰ Ἀσίαν².

1. Περιγραφὴ τοῦ κώδικα ἀπὸ τὸν Ἀθ. Παπαδόπουλο Κεραμέα, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιο-
θήκη*, τ. 2, Πετροῦπολη 1894, σσ. 566-7.

2. Τὰ ἐπόμενα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ κατάστιχα, με ἔγγραφες ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς κοινό-
τητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἶναι, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω: α') τῆς Μ. Λαύρας 696 (H-41), τῶν ἐτῶν
1612-1630, ἀλλὰ ἐλάχιστα ἐκμεταλλεύσιμο ὡς ἱστορικὴ πηγὴ (βλ. Σπυρίδωνος Λαυριώτου-Σω-
φρονίου Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας*, Παρίσι 1925, σ. 109·
πρβλ. Μ. Γεδεών, «Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος», *Ἀμάθεια*, 85 (86), 1923, φ. 19371). β') Μ.
Λαύρας 269 (Γ-29), 17ου αἰῶνα, ἐλάχιστα ἐπίσης πρόσφορο ὡς ἱστορικὴ πηγὴ (βλ. Σπυρίδωνος
Λαυριώτου-Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *δ.π.*, σ. 35). γ') Ἱεροσολυμιτικός (Πατριαρχικῆς Βιβλιο-
θήκης) 509, τῶν ἐτῶν 1649-1669 (βλ. Παπαδόπουλο Κεραμέα, *δ.π.*, τ. I, Πετροῦπολη 1891, σσ.
459-60). δ') Μετοχίου Παναγ. Τάφου 324, τῶν ἐτῶν 1691-1735, πλουσιότατο σὲ εἰδήσεις γιὰ
ἐλληνικὲς κοινότητες τοῦ Πόντου (βλ. αὐτόθι, τ. 4, Πετροῦπολη 1899, σσ. 297-300, καὶ Ν. Βέη,
«Ἀφιερῶματα καὶ λειτουργικαὶ συνδρομαὶ Τραπεζουντίων καὶ ἄλλων Ποντίων ὑπὲρ τοῦ Πανα-
γίου Τάφου κατ' ἀναγραφὰς ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος», *Ἀρχεῖον Πόντου*, 14 (1949), σσ. 124-

Ἡ ἐξόρμηση αὐτὴ τῶν Ἀγιοταφитῶν πρὸς συλλογὴ «ἐλεῶν» πρέπει νὰ ἐνταχθῇ στὸ ἀναδιοργανωτικὸ πρόγραμμα ποὺ εἶχε τότε ἐγκαινιάσει ὁ ρέκτης πατριάρχης Ἱεροσολύμων Γερμανὸς (1537-1579). Αὐτὸς *πρῶτος... ἤρξατο περιοδεύειν τόπους καὶ ἐπαρχίας ἐλέους χάριν τοῦ παρὰ τῶν χριστιανῶν*³.

Οἱ ἱστορικὲς ἢ ἄλλες εἰδήσεις ποὺ μποροῦν νὰ συναχθοῦν ἀπὸ τὸ ἀγιοταφικὸ αὐτὸ κατάστιχο δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὲς σπουδαῖες, ἀποκτοῦν ὅμως ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἂν ληφθῇ ὑπόψη ὅτι γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ἐσχάτης παρακμῆς τοῦ μικρασιατικοῦ ἐλληνισμοῦ ἐλάχιστα εἶναι γνωστά, ἰδίως γιὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα.

Ἀρχικὴ μου πρόθεση ἦταν νὰ παρουσιάσω καὶ νὰ σχολιάσω τὶς ἐγγραφὲς ἐκεῖνες τοῦ καταστίχου ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς μικρασιατικὲς ἐλληνικὲς κοινότητες —εἴκοσι δύο συνολικά⁴— καὶ ποὺ ἀνάγονται, σχεδὸν ὅλες, στὰ χρόνια 1565-1567, δηλαδὴ σὲ σχετικὰ πρῶιμη καὶ πάντως σκοτεινὴ —ἀπὸ ἀποψη ἐπάρκειας πηγῶν— ἐποχὴ. Ἐπειδὴ ὅμως γιὰ τὴν ἐλληνικὴ κοινότητα τῆς Προῦσας συγκεντρώθηκαν τελικὰ ἀπὸ ποικίλες πηγὲς ἀρκετὲς συμπληρωματικὲς εἰδήσεις, καθὼς καὶ μερικὰ ἐνδιαφέροντα, πιστεύω, κείμενα τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς, ποὺ ὅλα μαζὶ δημοσιεύμενα θὰ ἔδιναν ὑπέρμετρη μάλλον ἔκταση στὴ σχετικὴ παράγραφο, προτίμησα νὰ παρουσιάσω ἐδῶ αὐτοτελῶς —ὡς πρόδρομὴ δημοσίευση— τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἐλληνικὴ κοινότητα τῆς Προῦσας εἰδήσεις.

Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ πλήρη καὶ συστηματικὴ ἔκθεση τῆς ἱστορίας τῆς κοινότητας, ἀλλὰ γιὰ συγκέντρωση, κριτικὴ ἐπεξεργασία καὶ σχολιασμὸ ἀποσπασματικῶν ἐν πολλοῖς εἰδήσεων —ἀγνώστων ἢ ἀναξιοποιήτων ὡς τώρα—, ποὺ ὅχι μόνον φωτίζουν κάποιες πτυχὲς τοῦ ἱστοικοῦ βίου τῆς ἐλληνικῆς αὐτῆς κοινότητας, ἀλλὰ καὶ ἀπηχοῦν συχνὰ καταστάσεις καὶ φαινόμενα γενικότερα (μεταναστευτικὰ ρεύματα, ἐξισλαμισμούς, οἰκονομικὲς καὶ

160. Γιὰ τὰ νεότερα ἀγιοταφικὰ κατάστιχα βλ. τὴν ἀνακοίνωση τῆς Πηνελόπης Στάθη, «Τὰ κατάστιχα “συλλογῆς ἐλεῶν” τοῦ Παναγίου Τάφου· ἡ μελέτη καὶ ἡ προβληματικὴ τους», *Ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις* (τοῦ Συλλόγου ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1982, σσ. 125-132.

3. Ἀθαν. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 64· πρβλ. Κυρίλλου Λαυριώτου, *Ἱστορία πολιτικὴ τε καὶ ἐκκλησιαστικὴ*: «Οὗτος [ὁ Γερμανὸς] πρῶτος ἐφεύρηκε καὶ ἐποίησε πρῶτος / ἐλέους περιήγησιν καὶ ἐλεημοσύνης» (μερικὴ ἐκδ. Μ. Γεδεῶν στὸ *Ἀθηναίον*, 6, 1877, σ. 29). Γιὰ τὶς σχετικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Γερμανοῦ γενικότερα βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα 1970 (β' ἐκδ. ἐπιφυξημένη), σσ. 513-14, 520-26, Χ. Γ. Πατρινέλη, «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν πᾶπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέτον († 1585)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 17 (1967), σσ. 55-60, καὶ Φ. Ἡλιοῦ, «Συγχωροχάρτια», *Τὰ Ἱστορικά*, 1 (1983), σσ. 58-59.

4. Ἀττάλεια, Μπουρντούρ, Σπάρτα, Ἀγλασοῦ, Μπάρλα, Λαοδικαία, Χῶνες, Θεῖρα, Φιλαδέλφεια, Σμύρνη, Μαγνησία, Ταρχανιώτη, Παλαιὰ Φώκαια, Νέα Φώκαια, Ἀπολλωνιάδα, Προῦσα, Τρίγλια, Οἰνὴ, καὶ στὸ δεύτερο μέρος: Καλόλιμος, Σινώπη, Τραπεζούντα, Λιβίσι.

κοινωνικές συνθήκες), ένδεικτικά του ιστορικού βίου των χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ἀσίας κατά την πρώιμη εκείνη εποχή. Συγκεκριμένα, στίς σελίδες πού ακολουθοῦν συγκεντρώνονται στίς μὲν δύο πρώτες παραγράφους ιστορικές, δημογραφικές καὶ ἐκκλησιαστικές εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Προύσας κατὰ τὸν 14ο-17ο αἰ., στίς δὲ τρεῖς ἐπόμενες ἐκδίδονται καὶ σχολιάζονται οἱ σχετικὲς ἐγγραφές τοῦ ἀγιοταφικοῦ καταστίχου, τὰ ἀνέκδοτα συναξάρια δύο νεομαρτύρων ἀπὸ τὴν Προύσα (τέλη τοῦ 15ου αἰ.) καὶ τέλος δύο ἐπίσης ἀνέκδοτες ἰδιωτικὲς ἐπιστολές, γραμμένες στὴν Προύσα τὸ 1565.

Ι. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

Στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. τρεῖς μόνο σημαντικὲς πόλεις εἶχαν ἀπομείνει ἐλεύθερες στὴ Βιθυνία, ἡ Προύσα, ἡ Νικομήδεια καὶ ἡ Νίκαια. Τὸ 1326, μετὰ ἀπὸ μακροχρόνια πολιορκία, ἡ Προύσα —μὲ 30.000 ἴσως κατοίκους τότε— παραδόθηκε τελικὰ στὸν Ὁρχάν, γιὸ καὶ διάδοχο τοῦ πρώτου Ὀθωμανοῦ σουλτάνου Ὁσμάν⁵. Τοὺς ὅρους τῆς παραδόσεως διαπραγματεύθηκε ὁ Βυζαντινὸς διοικητὴς τῆς πόλης. Ὁ κυριότερος ἦταν ἐκεῖνος πὺ ἐδινε τὴ δυνατότητα στίς ἀρχές καὶ τοὺς κατοίκους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πόλη. Πράγματι, ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ κατέφυγε στὴν ἐλεγχόμενη ἀκόμη ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς βόρεια ἀκτὴ τοῦ Ἀστακινὸυ κόλπου κι ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου βρισκόταν ἄλλωστε —ἀπὸ τὸ 1315 τουλάχιστον— καὶ ὁ τότε μητροπολίτης Προύσης Νικόλαος. Ἐνα ἄλλο ὅμως μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ μεγαλύτερο μάλλον, προτίμησε νὰ παραμείνει στὴν πόλη. Ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ ομάδα οἱ περισσότεροι, φαίνεται, ἐξισλαμίστηκαν μέσα στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια. Οἱ χριστιανοὶ πὺ ἀπέμειναν ἐξώσθηκαν ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ ἐγκαταστάθηκαν σὲ χωριστοὺς «μαχαλάδες» ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Τὸ κάστρο προοριζόταν μόνο γιὰ μουσουλμάνους κατοίκους, γιὰ τὶς ἀρχές καὶ τὰ δημόσια κτήρια. Ἐκεῖ ἔχτισε καὶ ὁ Ὁρχάν τὸ ἀνάκτορό του καὶ ἔκανε τὴν Προύσα πρώτη πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου ὀθωμανικοῦ κράτους. Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἡ Προύσα ἔγινε —καὶ παρέμεινε ὡς τὸν 18ο αἰ.— ἡ μεγαλύτερη καὶ ἐμπορικότερη πόλη τῆς Μ. Ἀσίας⁶.

5. Γιὰ τὴν ἄλωση τῆς πόλης καὶ τὴν τύχη τῶν κατοίκων της βλ. Γ. Γεωργιάδης Ἀρνάκη, *Οἱ πῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Ἀθήνα 1947, σσ. 156-58. Γιὰ τὸν πιθανὸ πληθυσμὸ τῆς Προύσας τὸ 1326 βλ. G. Arnakis, «Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources», *Speculum*, 26 (1951), σ. 115.

6. Ἐκτενὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Προύσας βλ. στὸ ἄρθρο Bursa τοῦ H. I. Inalcik στὴν *Encyclopaedia of Islam*. Ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία χρῆσιμο εἶναι ἀκόμη τὸ βιβλίον τοῦ Βασιλείου Ἰ. Κάνδη, *Ἡ Προύσα, ἡτο ἀρχαιολογικὴ, ἱστορικὴ, γεωγραφικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ περιγραφή αὐτῆς*, Ἀθήνα 1883.

“Όσο για τη χριστιανική κοινότητα της πόλης, συρρικνώθηκε μέν, αλλά δεν εξαφανίστηκε. “Όσα γράφει ο Γρηγόριος Παλαμάς για τη σύντομη παραμονή του, ως αιχμαλώτου, στην Προύσα τὸ 1354 ἀφίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἐκεῖ χριστιανική κοινότητα δὲν ἦταν ἀσήμαντη, ἀλλὰ εἶχε ἀρκετὰ εὐπαιδευτα μέλη καὶ ἀκμαῖο ἠθικό: *Ἐνθα [στὴν Προύσα] τῶν χριστιανῶν οἱ διαφέροντες ἐπὶ συνέσει συντυγχάνοντες ἡμῖν καὶ ζητημάτων ἤπτοντο μειζόνων, καὶ ταῦτα μὴ κατὰ καιρόν· περιστοιχοῦντες γὰρ ἦσαν ἡμᾶς οἱ βάρβαροι· ἀλλ’ οἱ τῆς εὐσεβείας ἀντιποιοῦμενοι παρηγοῦντο τὴν ἀκαιρίαν, τὸν ἐροῦντα περὶ ὧν ἐπόθουν, ὡς ἐδόκουν, ἀπροσδοκῆτως ὑπ’ ὧσιν ἔχοντες*”.

Κοινὴ δοκιμασία γιὰ Τούρκους καὶ χριστιανούς ἀποτέλεσε ἡ λεηλασία καὶ ὁ ἐμπρησμός τῆς πόλης, ἡ φυγὴ καὶ ἡ σφαγὴ τῶν κατοίκων τὸ 1402 ἀπὸ τὸν Ταμερλάνο⁸. Τὴν ἀνοικοδόμηση, ἐξάλλου, καὶ τὸν ἀνασυνοικισμό τῆς πόλης δυσχέρανε τόσο ὁ δυναστικός ἀγώνας ποὺ ἀκολούθησε ἀνάμεσα στοὺς γιούς τοῦ Βαγιαζίτ Α΄, ὅσο, λίγα χρόνια ἀργότερα, καὶ ἡ δῆωση καὶ καταστροφὴ τῶν ἔξω τῶν τειχῶν τῆς πόλης συνοικισμῶν — ὅπου καὶ οἱ χριστιανικοὶ μαχαλάδες — ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Καραμανίας⁹. Τὸ 1432 πάντως, ὅταν ὁ Γάλλος περιηγητὴς Bertrandon de la Brocquière πέρασε ἀπὸ τὴν Προύσα, βρῆκε μιὰ πόλη ἐντελῶς ἀνασυγκροτημένη, μὲ ἀκμαῖο ἐμπόριο, ἰδίως μεταξιοῦ καὶ μπαχαρικῶν, ποὺ ἔφθαναν ἐκεῖ μὲ καραβάνια ἀπὸ τὴν Περσία, τὴ Συρία καὶ τὴν Ἰνδία¹⁰. Λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κων-

7. Anne Philippidis-Braat, «La captivité de Palamas chez les Turcs. Dossier et commentaire», *Travaux et Mémoires*, 7 (1979), σσ. 145 κ.ἑ.

8. Ἐκ τῆς «ἐνθύμησης» τῆς ἐποχῆς ἀναφέρεται μὲ φρικιαστικὲς λεπτομέρειες στὴν ἐξόντωση τῶν κατοίκων τῆς Προύσας ἀπὸ τὸν Ταμερλάνο, καθὼς καὶ στὴν ἀρπαγὴ τῶν θησαυρῶν ἀπὸ τὴν πόλιν· βλ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, τ. 1, Βιέννη 1975, σ. 112. Τὴν «ἐνθύμηση» αὕτὴ ἐπεξεργάστηκε καὶ ἐνσωμάτωσε στὸ κείμενό του ὁ ἀγνωστος συντάκτης τοῦ κεφαλαίου *Περὶ τοῦ πότε ἐπῆρε τὴν Μπροῦσαν ὁ Ὀρχάνης καὶ τὰ κακὰ ὅπου ἔκαμεν εἰς αὐτήν*, ποὺ συνεκδίδεται στὸ γνωστὸ *Βιβλίον ἱστορικόν* τοῦ ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας. Μόνο ποὺ τὰ γεγονότα αὐτὰ τὰ συσχετίζει μὲ τὴν ἄλωση τῆς Προύσας ἀπὸ τὸν Ὀρχάν *εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου!* Μέρος τῆς διηγήσεως αὐτῆς παρεμβάλλει στὴν ἐρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ ὁ Κύριλλος ὁ Λαυριώτης, ἀντλώντας προφανῶς ἀπὸ τὸ *Βιβλίον ἱστορικόν*· βλ. Κ. Δυοβουνιάτη, «Ἱστορικαὶ εἰδήσεις ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως», *Θεολογία*, 26 (1955), σ. 543.

9. Ἰ. Χάμμερ, *Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, τ. 2, Ἀθήνα 1870, σσ. 6-7.

10. Bertrandon de la Brocquière, *Le voyage d' Outremer* (ἔκδ. Ch. Schefer, Παρίσι 1892, σσ. 129 κ.ἑ. Ἀπὸ τὴν μεγάλην βιβλιογραφία γιὰ τὴν Προύσα, ὡς ἐμπορικὸ κέντρο, βλ. H. Inalcik, «Bursa and the Commerce of the Levant», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (1960), σσ. 131-147. Τοῦ ἴδιου, «Ὁ σχηματισμός κεφαλαίου στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία», στὸν τόμο *Ἡ οικονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν* (ἐπιμέλεια Σπ. Ἀσδραχᾶ), Ἀθήνα 1979, σσ. 501 κ.ἑ., ἰδίως σσ. 506-12. Klaus Liebe-Harkort, *Beiträge zur sozialen und wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts*, Ἀμβούργο 1970. Murat Çizakça, «A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 23 (1980), σσ. 142-152.

σταντινουπόλεως ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ ἀνασυνοικίζει τὴ νέα του πρωτεύουσα μεταφέροντας ἐκεῖ ποικίλης προελεύσεως πληθυσμούς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ πολλοὶ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν Προύσα, *ἐπιστήμονες ἄνδρες καὶ τῶν ἄγαν χρησίμων*¹¹. Εἶναι φανερό λοιπὸν ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ γεωργοὺς καὶ ἀποχειροβιάτους ἐργάτες, ἀλλὰ γιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ μιὰ «ἀστική» — μὲ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς — κοινωνία, ὅπως ἦταν, φαίνεται, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία τῆς Προύσας στὰ μέσα ἤδη τοῦ 15ου αἰ.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1466, μεγάλη φθορὰ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Προύσας προκάλεσε ἡ ἐπιδημία πανώλους ποὺ διαδόθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ καὶ βόρειο Ἑλλάδα καὶ προχώρησε ὥς τὴν Κωνσταντινούπολη, *διαβάσα δὲ καὶ ἐς τὴν Ἀσίαν, κατὰ τὸν Κριτόβουλο, πᾶσαν τὴν παραλίαν Ἑλλησπόντου τε καὶ Προποντίδος διέφθειρε καὶ ἥρῃωσε καὶ εἰς τὴν μεσόγειαν ἀναβάσα τὴν τε τοῦ Προυσίου καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἅπαντα καὶ μέχρι Γαλατίας καὶ δὴ καὶ Γαλατίαν αὐτὴν ἐλυμήνατο καὶ ἠφάνισεν*¹². Μέσα σὲ μιὰ ἢ δύο δεκαετίες ὅμως ἡ πόλη εἶχε ἀνακτήσει τὸν πληθυσμὸ τῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν στατιστικὸ πῖνακα ποὺ δημοσιεύεται παρακάτω. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμπορικὴ ζωὴ εἶχε ἀποκατασταθῇ. Τὸ 1499, ὅταν ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Arnold von Harff πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ, βρῆκε μιὰ πόλη «fine and large and well built; it is full of people... for the most part merchants, and there are countless persons making silk goods...»¹³.

Μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ πληθυσμιακὰ κενὰ τῆς περιοχῆς τῆς Προύσας καὶ τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας γενικότερα κάλυπτε ἡ συνεχὴς σχεδὸν ροὴ μεταναστῶν ἀπὸ τῇ νότια Βαλκανικὴ καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἰδίως κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου καὶ τὸ πρῶτο τοῦ 16ου αἰ. Ἐπρόκειτο γιὰ χριστιανοὺς σκλάβους, γιὰ βίαια μετατοπιζόμενους πληθυσμούς («σεργούνηδες») ἀπὸ πρόσφατα κατακτημένες ἀπὸ τοὺς Τούρκους χώρες καὶ γιὰ ἐθελοντὲς μετανάστες ἢ ἐποχιακοὺς ἐργάτες ποὺ ἀναζητοῦσαν δουλειά. Ἕνα σημαντικὸ ποσοστὸ καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς κατηγορίες δέχθηκε ἡ εὐφορὴ περιοχὴ τῆς Προύσας. Πόσοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐγκαταστάθηκαν στὴν ἴδια τὴν πόλη εἶναι ἄγνωστο. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι στὴν Προύσα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ λειτουργοῦσε τὸ μεγαλύτερο μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολη σκλαβοπάζαρο καὶ ὅτι ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μεταξιοῦ καὶ τῆς ὕφαντουργίας συνεπαγόταν εὐρεία ἀπασχόληση ἐλευθέρων ἢ σκλάβων ἐργατῶν καὶ τεχνιτῶν¹⁴. Ἕνα δείγμα τοῦ τόπου προελεύσεως τέτοιων μεταναστῶν μᾶς δίνει, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο τοῦ 1565/67.

11. Κριτόβουλος (ἐκδ. D. R. Reinsch, 1983), σ. 139, στ. 18-19.

12. *Αὐτόθι*, σ. 205, στ. 1-5.

13. *The Pilgrimage of Arnold von Harff, Knight from Cologne, through Italy, Syria, Egypt, Arabia, Ethiopia, Nubia, Palestine, Turkey, France and Spain, which he accomplished in the years 1496 to 1499* (ἐκδ. καὶ μετάφραση Malcolm Letts), Λονδίνο 1946, σ. 237.

14. Γιὰ τὴ βίαιη μεταφορὰ πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐγκατάσταση χριστιανῶν

Στὸν συνοπτικὸ ἀπογραφικὸ πῖνακα ποὺ παρατίθεται καὶ σχολιάζεται παρακάτω μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς διακυμάνσεις τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Προῦσας καὶ τῆς ἐκεῖ χριστιανικῆς κοινότητος εἰδικότερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου ὡς τὰ τέλη τοῦ 16ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα¹⁵.

Θρησκευτικὲς ομάδες	Α΄ 1487		Β΄ 1522			Γ΄ 1595/1603		
	hane	ἄτομα	hane	ἐργέν.	ἄτομα	hane	ἐργέν.	ἄτομα
Μουσουλμάνοι	(6.178)	(30.890)	6.004	1799	31.819	12.097	59	60.544
Χριστιανοὶ	(276)	(1.380)	69	14	359	427	1	2.136
Ἑβραῖοι	(3)	(15)	117	—	585	308	—	1.540
Σύνολο	6.457	(32.285)	6.190	1813	32.763	12.832	60	64.220
Ἑργένηδες		(408)						
		(32.693)						

Συγκρίνοντας τὶς στήλες Α΄ καὶ Β΄ (ἀπογραφὲς 1487 καὶ 1522), ἡ πρώτη διαπίστωση ποὺ προκύπτει εἶναι ὅτι μέσα στὰ τριάντα πέντε χρόνια ποὺ

—καὶ εἰδικότερα Ἑλλήνων— σκλάβων στὴν περιοχὴ τῆς Προῦσας βλ. Ο. Λ. Barkan, «Les deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman», *Revue de la Faculté des sciences économiques de l' Université d' Istanbul*, 11ο ἔτος, ἀρ. 1-4 (1953), σ. 50. Τοῦ ἴδιου, «Μορφὲς τῆς ἀγροτικῆς ὀργάνωσης», στὸν τόμο *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν*, σσ. 64-71. Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization*, Berkeley 1971, σσ. 395-6. Halil Sahillioglu, «Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries», *Turcica*, 17 (1985), σσ. 43 κ.ἑ. Προφορικὲς παραδόσεις διαφόρων ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς περιοχῆς τῆς Προῦσας, σχετικὲς μὲ τὴν ἀπώτερη καταγωγὴ τους (ἀπὸ τὰ ῥῆματα, τὴν Πελοπόννησο, καὶ εἰδικότερα τὴ Μάνη) καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους ἐκεῖ ὡς βοσκῶν ἢ δουλοπαροικῶν στὰ χρόνια τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1520-1566) σώζονταν ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα· βλ. Μ. Κλεωνόμου-Χρ. Παπαδοπούλου, *Βιθυνικὰ ἢ ἐπίτομος μονογραφία τῆς Βιθυνίας καὶ τῶν πόλεων αὐτῆς*, Κωνσταντινούπολη 1867, σσ. 97-98. F. W. Hasluck, «Bithynica», *Annual of the British School at Athens*, 13 (1906-7), σ. 301. Τοῦ ἴδιου, *Cyzicus*, Καίμπριτζ 1910, σσ. 148-151. Τὶς παραδόσεις αὐτὲς ἐπικυρώνουν γλωσσικὲς παρατηρήσεις τοῦ R. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Καίμπριτζ 1916, σ. 37.

15. Οἱ ἀριθμητικὲς ἐνδείξεις τοῦ Πίνακα προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν στατιστικῶν δεδομένων ποὺ δημοσιεύει ὁ H. Sahillioglu, «Slaves» (βλ. προηγουμένη σημ.), σ. 86, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἀκόμη ἔργο τοῦ Ὁ. Λ. Barkan, *Hudavendigar (Bursa) livâsi sayim defterleri* (= Ἀπογραφικὰ κατὰστίχα τοῦ λιβὰ Hudavendigar - Προῦσας). Εἰδικὰ γιὰ τὴ στήλη Α΄ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ κατὰστίχο τοῦ 1487, ποὺ ἐκμεταλλεύθηκε ὁ Barkan, δίνει μὲν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Προῦσας 6.457 hane (οἰκογενειακὲς ἐστίες), σώθηκε ὅμως μόνο κατὰ τὸ ἓνα τρίτο περίπου. Συγκεκριμένα, ἀπογράφονται 2068 hane —ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 92 ἦσαν χριστιανικοὶ καὶ 1 ἑβραϊκός— καὶ 136 ἐργένηδες. (Στὸν πῖνακα τοῦ Sahillioglu ἀναγράφονται 921 χριστιανικοὶ hane, προφανῶς κατὰ λάθος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος στὴν ἴδια σελίδα). Ἐὰν τὸν ἀριθμὸ τῶν χριστιανικῶν (92) καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ hane τὸν πολλαπλασιάσουμε ἐπὶ τρία (92 X 3 = 276 + 3 = 279), γιὰ νὰ ἀναπληρώσουμε —χονδρικὰ ἔστω— τὰ χαμένα δύο τρίτα τοῦ κατὰστίχου, καὶ ἀφαιρέσουμε κατόπιν τὸ γινόμενο ἀπὸ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ hane τῆς

μεσολάβησαν τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης παρέμεινε σταθερό. Δὲν συνέβη τὸ ἴδιο ὅμως ὅσον ἀφορᾷ τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς πόλης, ὁ ὁποῖος μέσα στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα μειώθηκε κατὰ 75% σχεδόν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ κύριος —ἂν ὄχι ὁ μοναδικός— λόγος τῆς δραματικῆς αὐτῆς μειώσεως τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ἦταν οἱ ἄθροοι ἐξισλαμισμοί. Πολὺ ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν περίπτωσιν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στοὺς μουσουλμάνους κατοίκους ποὺ καταγράφονται στὸ κατάστιχο τοῦ 1487 ἀπαντοῦν καὶ 319 ἄτομα μὲ τὸ συμβατικὸ πατρώνυμο Ἀμπντουλάχ (ibn Abdullah ἢ bin Abdullahu'l -mühtedi)¹⁶. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ πατρώνυμο αὐτὸ δινόταν σὲ νεοπροσήλυτους στὸ Ἰσλάμ, ἀφοῦ ἔθεωρεῖτο αἰαίριασθη στὴ νέα τους ιδιότητα ἢ χρῆση τοῦ πραγματικοῦ, δηλαδὴ τοῦ χριστιανικοῦ τους, πατρωνύμου. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κατάστιχο τοῦ 1487 σώθηκε μόνο κατὰ τὸ ἕνα τρίτο περίπου, κατοροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀνάλογος ἀριθμὸς νεοπροσηλύτων θὰ ἦταν καταγραφάμενος στὰ ἐλλείποντα δύο τρίτα τοῦ καταστίχου.

Φθάνουμε ἔτσι σὲ ἕναν ἀριθμὸ 1000 σχεδὸν ἀτόμων ($319 \times 3 = 957$) ποὺ πρόσφατα εἶχαν μεταστραφῇ στὸ Ἰσλάμ. Τὸ κύμα τῶν ἐξισλαμισμῶν συνεχίστηκε προφανῶς καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ χριστιανικὴ κοινότητα τῆς Προῦσας νὰ ἀριθμεῖ τὸ 1522 μόλις 359 ἄτομα. Τῇ δραματικῇ τροπῇ ποὺ ἔπαιρνε κάποτε ἡ πίεσις πρὸς ἐξισλαμισμό, ἀλλὰ καὶ κάποιες ὄχι σπάνιες περιπτώσεις ἀπόλυτης ἀντιστάσεως σὲ αὐτή, μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰ μαρτυρολόγια τῆς ἐποχῆς, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐκδίδονται παρακάτω¹⁷.

πόλης, προκύπτει ὁ ἀριθμὸς τῶν μουσουλμανικῶν hane ($6.457 - 279 = 6.178$). Ὁ Barkan —σὲ ὄλες τίς μελέτες του τίς ἀναφερόμενες σὲ πληθυσμοὺς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα— υποθέτει ὅτι κάθε hane περιλάμβανε κατὰ μέσον ὄρο 5 ἄτομα, συντελεστὴς καθ' ἑαυτὸν μᾶλλον ὕψηλός. Τὸν υἱοθέτησα ὁμοῦ γιὰ λόγους ποὺ ἐξήγησα ἄλλοῦ (βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, *Οἱ Ἕλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1453-1821. Προβλήματα ἱστορικῆς δημογραφίας* (Περὶ λήψεως φροντιστηριακῶν μαθημάτων), Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 9-10). Στὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ἀτόμων (32.693) περιλαμβάνονται καὶ οἱ 408 ἐργένηδες ($136 \times 3 = 408$), γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν δηλώνεται θρήσκευμα. Τὰ βασικὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τῶν στηλῶν Β' καὶ Γ' ἔχουν δημοσιευθῇ ἐπανειλημμένα ἀπὸ τὸν Ὁ. Λ. Barkan· βλ. τελευταία δημοσίευσή του στὸ ἄρθρο του: «Research on the Ottoman Fiscal Surveys», στὸν τόμο Μ. Α. Cook (ἐκδ.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Λονδίνο 1970, σσ. 168, 170. Ὁ Barkan χρονολογεῖ τὸ μὲν κατάστιχο, στὸ ὁποῖο βασίζεται ἡ στήλη Β', στὸ 1520-1530 (ἢ -1535), τὸ δὲ τῆς στήλης Γ' στὸ 1571-1580.

16. Sahillioglu, «Slaves», 86, πρβλ. σσ. 61-62. Ἀνάλογη ἔκτασις εἶχε τὸ κύμα τῶν ἐξισλαμισμῶν σὲ ἄλλες περιοχὰς τῆς Μ. Ἀσίας. Στὴν Τραπεζοῦντα π.χ. τὸ 1553 ἐμφανίζεται ὡς πρόσφατα ἐξισλαμισμένο τὸ 28,6% τῶν κατοίκων, καὶ τὸ 1583 τὸ 22,6%. Βλ. βιβλιοκρισία τοῦ Ν. Beldiceanu γιὰ τὴ διατριβὴ τοῦ Η. W. Lowry (*The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History. The Case Study of Trabzon, ca. 1486-1583*, Los Angeles 1977) στὸ *Byzantion*, 49 (1979), σσ. 589-90.

17. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νεομάρτυρες τοῦ τέλους τοῦ 15ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα Κοσμὰ καὶ Ἰωάννη, στοὺς ὁποίους ἀναφέρονται τὰ κείμενα ποὺ ἐκδίδονται παρακάτω, τὸ 1590 μαρτύρησε στὴν Προῦσα ὁ Μακάριος ἀπὸ τὴν Κίο καὶ τὸ 1659 ὁ πρῶν οἰκουμενικὸς πατριάρχης

Συγκρίνοντας τώρα τη στήλη Β' με τη στήλη Γ' του πίνακα (άπογραφες του 1522 και 1595/1603), διαπιστώνουμε μια έντυπωσιακή αύξηση του συνολικού πληθυσμού της Προύσας, που μέσα σε 75 ή 80 χρόνια διπλασιάστηκε¹⁸. Όσον αφορά πάντως τον χριστιανικό πληθυσμό της Προύσας, που μέσα στην περίοδο αυτή εξαπλασιάστηκε σχεδόν, η κύρια αίτια της αύξησης του φαίνεται ότι ήταν η εγκατάσταση μεταναστών από την Έλλάδα κυρίως και, σε μικρότερο ποσοστό, από χριστιανικές κοινότητες της ανατολικής Μικράς Ασίας. Από το μικρό δείγμα των 200 περίπου ατόμων, που ονομαστικά ή έμμεσα μνημονεύονται στο άγιοταφικό κατάστιχο, τα 50 περίπου αναγράφονται ως χωριστή ομάδα με την ένδειξη «ξένοι ραντάδες». Με τον όρο «ξένοι» δηλώνονται βέβαια οι επήλυδες. Φαίνεται όμως ότι δεν πρόκειται απλώς για παρτίδους, δηλαδή για εργένηδες ή μεμονωμένα άτομα που είχαν έλθει στην πόλη αναζητώντας προσωρινή απασχόληση, αλλά για μόνιμα εγκατεστημένους μετανάστες, οι περισσότεροι από τους οποίους —όπως μάς επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι σχετικές έγγραφες (άρ. 42-57)— είχαν δημιουργήσει οικογένεια ή την είχαν φέρει στην Προύσα, μαζί με άλλα συγγενικά τους πρόσωπα. Οι τόποι προελεύσεως που δηλώνονται στο κατάστιχο είναι: σε έξι περιπτώσεις ο Τίρναβος της Θεσσαλίας (άρ. 48, 51, 52, 53, 54, 55), σε δύο η Έλασσόνα (άρ. 43, 46)¹⁹ και σε άλλες ή Τραπεζούντα (άρ. 45), ή Καλόλιμνος της Προποντίδας (άρ. 57), ή Θεσσαλονίκη (άρ. 47), ή «Τζιρίστια» (άρ. 50)²⁰. Στις άλλες έγγραφες συνδρομητών από την Προύσα σημειώνεται (άρ. 3) ένας Στάθης Μοραίτης, μια οικογένεια από την Κρήτη (άρ. 6), μια άλλη από το Μπελοκομίτι της Εύρυτανίας (άρ. 8)²¹ και μια άλλη από κάποιο χωριό Καταφύγι (άρ. 9).

Ξαναγυρίζοντας στον πίνακα με τα πληθυσμιακά δεδομένα των τουρκικών φορολογικών καταστίχων, θα πρέπει να σημειωθεί ένα γενικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι χρήστες των καταστίχων αυτών. Όπως είναι

Γαβριήλ και ο αρχιεπίσκοπος Πεκίου Γαβριήλ επίσης (βλ. 'Ι. Περαντώνη, *Λεξικόν των νεομαρτύρων*, Αθήνα 1972, σσ. 327-29, 89-91).

18. Το φαινόμενο της ραγδαίας αύξησης του πληθυσμού της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδίως των πόλεων, μεταξύ των αρχών και του τέλους του 16ου αιώνα έχει διαπιστωθεί και σχολιασθεί από πολλούς ειδικούς έρευνήτες, αλλά δεν έχει δοθεί ακόμη πειστική έρμηνεια.

19. Το φαινόμενο της μεταναστατευτικής ροής από τη Θεσσαλία στην περιοχή της Προύσας ήταν πιθανώς παλαιότερο, αφού, όπως φαίνεται από το εκδιδόμενο παρακάτω συναζάρι του *έν Προύση μαρτυρήσαντος* Κοσμά (τέλη του 15ου αιώνα), κι αυτός *έκ των της Τρίκκης ύπηρε μερών*.

20. Άγνωστο πού ακριβώς βρισκόταν. Τοπωνύμιο Τζιρίστια μαρτυρείται τον 14ο αιώνα κοντά στο Κρούσοβο, αλλά είναι αμφίβολο αν έδω πρόκειται γι' αυτό (βλ. Π. Θεοδωρίδη, «Πίνακας τοπογραφίας του άγιορειτικού παραγωγικού χώρου», *Κληρονομία*, 13 (1981), σ. 424).

21. Στο φ. 58 του καταστίχου έγγραφες συνδρομητών από το χωριό «Μπελοκομίτου». Το χωριό υπάρχει και σήμερα ως Μπελοκομίτη.

γνωστό, οί Τοῦρκοι ἀπογραφεῖς διέκριναν κατὰ κανόνα τοὺς κατὰ τόπους πληθυσμοὺς σὲ τρεῖς γενικὲς κατηγορίες, ἀνάλογα μὲ τὸ θρήσκευμά τους: Μουσουλμάνους, Χριστιανοὺς (Gebṛān) καὶ Ἑβραίους. Προκειμένου περὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς χριστιανοὶ θεωροῦνταν κυρίως οἱ ὀρθόδοξοι Ἕλληνες καὶ οἱ ποικίλων δογματικῶν ἀποκλίσεων Ἀρμένιοι. Δὲν εἶναι εὐκόλο ἐπομένως νὰ ἐκτιμήσει κανεὶς χωριστὰ τὸ πληθυσμιακὸ μέγεθος τῶν δύο αὐτῶν ἐθνικῶν ὁμάδων ὅπου συγκατοικοῦσαν. Τὸ πρόβλημα θὰ λυνόταν, ἂν προσέφευγε κανεὶς στὰ ἴδια τὰ κατὰστιχα, ὅποτε μὲ βάση τὰ ὀνόματα τῶν ἀπογραφομένων θὰ μπορούσε νὰ διαχωρίσει τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Ἀρμενίους. Ἡ δυνατότητα ὅμως αὐτὴ εἶναι μάλλον θεωρητικὴ καὶ τὸ ἔργο πρακτικὰ σχεδὸν ἀνέφικτο, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ πολλὰς χιλιάδες ὀνομάτων — συχνὰ παρεφθαρμένων — καὶ γιὰ κατὰστιχα δυσπρόσιτα συνήθως στοὺς ἐρευνητές. Ἐξάλλου, ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς μελετητὲς τῶν τουρκικῶν αὐτῶν φορολογικῶν καταστίχων πολὺ λίγοι προχώρησαν σὲ λεπτομερέστερη ἐθνολογικὴ ἀνάλυση τῶν σχετικῶν πληθυσμιακῶν δεδομένων, καὶ ὅσοι τὸ ἔκαναν περιορίστηκαν στὴν ἔρευνα μικρῶν γεωγραφικῶν περιοχῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ πάντως τὴ συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Προύσας κατὰ τὸν 15ο-17ο αἰῶνα, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε — χονδρικὰ ἔστω — τὸ ποσοστὸ τῶν Ἀρμενίων μὲ βάση ἄλλες πηγὲς ἢ ἔμμεσες μαρτυρίες. Ἦδη τὸ 1447 μαρτυρεῖται Ἀρμένιος «ἐπίσκοπος τῆς ἐπαρχίας Προύσης καὶ Κωνσταντινουπόλεως», γεγονός πού ὑποδηλώνει ὅτι καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Προύσας ὑπῆρχε ἀρμενικὴ κοινότητα ἢ κοινότητες²². Φαίνεται ὅμως ὅτι στὴν πόλιν τῆς Προύσας τουλάχιστον δὲν ἦσαν πολλοὶ οἱ Ἀρμένιοι. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Belon, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Προῦσα τὸ 1546/47, σημειώνει: «ils parlent trois langues en Bource, qui sont quasi communes aux habitants. L' une Espagnolle pour les Juifs, l' autre Grecque et l' autre Turque, qui est la plus commune. Il y a aussi quelques familles Arabes et Arméniennes et Italiennes»²³.

Ἐξάλλου, ὁ Γερμανὸς πάστορας Stephan Gerlach, πού πέρασε ἀπὸ τὴν Προῦσα τὸ 1576 καὶ εἶχε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὴν ὀρθόδοξη ἐλληνικὴ κοινότητα τῆς πόλης, ἀλλὰ δὲν μνημονεύει καθόλου Ἀρμενίους²⁴. Ἐξήντα χρόνια ἀργότερα ὅμως ὁ Ἑβραϊστὰ Τσελεμπὶ σημειώνει ὅτι ἀπὸ τοὺς 166 μαχαλάδες τῆς Προύσας οἱ ἐννέα ἦσαν ἐλληνικοὶ καὶ οἱ ἑπτὰ

22. Kevork B. Bardkjian, «The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople», στὸν τόμο τῶν Ben. Braude - B. Lewis (ἐκδ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, τόμ. I, N. York 1982, σ. 91.

23. Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estrangers*, Παρίσι 1553, φ. 205β.

24. Stephan Gerlachs *des aeltern Tage-Buch*, Frankfurt am Mayn 1674, σσ. 258-9.

άρμενικοί²⁵. Τέλος, τὸ 1701, ὅταν ὁ Tournefort πέρασε ἀπὸ τὴν Προῦσα, ἐπολόγησε ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ 500 ἄρμενικὲς οἰκογένειες καὶ 300 ἑλληνικὲς²⁶. Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι ἡ ἄρμενικὴ κοινότητα τῆς Προῦσας εἶχε ραγδαία ἀνάπτυξη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα κι ἔπειτα. Ἀλλὰ τὸ φαινόμενο ἦταν γενικότερο.

Οἱ κύριες αἰτίες αὐξήσεως τοῦ ἄρμενικοῦ πληθυσμοῦ τόσο στὴν Προῦσα ὅσο καὶ σὲ ὁλόκληρὴ τὴ βορειοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία ἦσαν, φαίνεται, δύο: α') οἱ τουρκοπερσικοὶ πόλεμοι, καὶ ἰδίως ἐκεῖνος τοῦ 1578-1590, ποὺ ἀπώθησαν ἕνα σημαντικὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δυτικότερα, καὶ β') ἡ ληστρικὴ δράση τῶν λεγομένων Τζελαλι, ποὺ συντάραξε τὴν κεντρικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ κυρίως Μικρὰ Ἀσία, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο 1595-1610, καὶ ἀνάγκασε ἕνα μέρος τῶν πληθυσμῶν ἐκείνων —σὲ σημαντικὸ ποσοστὸ ἄρμενικῶν— εἶτε νὰ ἀναζητήσῃ καταφύγιο στὶς μεγάλες πόλεις εἶτε νὰ κινηθῇ καὶ πάλι δυτικότερα, ἀκόμη καὶ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴ Θράκη²⁷.

Πέρα ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες καὶ τοὺς Ἀρμενίους δὲν ὑπῆρχαν στὴν Προῦσα ἄλλης ἐθνικῆς καταγωγῆς χριστιανοί, τουλάχιστον σὲ ἀξιο λόγου ποσοστὸ. Ἡ συνοικία ἣ τὸ προάστιο τῆς Προῦσας ποὺ περιγράφεται στὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο ὡς «Εἰς τοὺς Βουργάρους»²⁸ φαίνεται ὅτι ἰδρύθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ

25. Enliya Celebi, *Narrative of Travels* (μετάφραση ἐκδόσεως Hammer ἀπὸ τὸν W. H. Allen), τόμ. 2, Λονδίνο 1850, σ. 5.

26. Jos. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, τόμ. 2, Ἀμστερνταμ 1718, σ. 188. Στὴ σ. 186 εἰκόνα τῆς Προῦσας.

27. Μεταναστευτικὴ ροὴ Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν διαπιστώνεται ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1545· βλ. H. Inalcik, «Ottoman Archival Materials on Millets», στὸν τόμο τῶν Ben. Braude-B. Lewis (βλ. παραπάνω σημ. 22), σ. 439. Ἐξάρση ὅμως τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος πρὸς τὶς πόλεις καὶ πρὸς τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν παρατηρεῖται ἰδίως κατὰ τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰῶνα· βλ. σχετικὲς εἰδήσεις τοῦ Ronald C. Jennings, «Urban Population in Anatolia in the 16th Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzerum», *Intern. Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), σσ. 31-32, 39, 51. Τοῦ Ἰδίου, «Zimmis (non-Muslim) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: the Sharia Court of Anatolian Kayseri», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 21 (1978), σσ. 229-30, 278-79, 287. Leita Erder-S. Faroqui, «Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620», *Middle Eastern Studies*, 15 (1979), σ. 337, Suraiya Faroqui, *Towns and Townsmen of the Ottoman Anatolia*, Λονδίνο 1984, σσ. 283-84, 287.

28. Ὅτι πρόκειται γιὰ συνοικισμό ἣ προάστιο τῆς Προῦσας συνάγεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ κατάστιχο προηγούμεναι καὶ ἔπονται ἐγγραφεῖς ἀπὸ ἄλλους συνοικισμοὺς τῆς Προῦσας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἀνάμεσα στοὺς συνδρομητὲς ποὺ ἐγγράφουν εἰς τοὺς *Βουργάρους* οἱ Ἀγιοταφίτες καλότεροι ἐμφανίζεται καὶ ἕνας Δημήτριος «εὐταξίας» τῆς μητροπόλεως Προῦσης (ἀρ. 27). Εἶναι ἀπίθανο ἐπομένως νὰ πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ Βουλγαράτοι (ἢ Μπάσκιοι), 25 χιλιόμετρα Δ τῆς Προῦσας (βλ. Hasluck, *Cyzicus*, σ. 150, καὶ τοῦ Κάνδη, *Προύσα*, τὸν ἐπιτασόμενο χάρτη τῆς περιοχῆς).

Βουλγάρους ή σλαβόφωνους χριστιανούς²⁹, αλλά την εποχή πού πέρασαν από εκεί οι Άγιοταφίτες μοναχοί (1565/67) εκατοικείτο από Έλληνες, όπως μπορεί νά συμπεράνει κανείς από τὰ ονόματά τους: Σεβαστός, Σταμάτα, Άναστάσης, Χρυσοβέργης, Παρασκευού, Λασκαρίνα, Μιχαήλ, Άννα, Θωμάς Μαρούδας, Φωτεινή κ.ά. Μόνο ό Χατζη-Γιοβάννης (της ύπ' άρ. 32 έγγραφης) θά μπορούσε ίσως νά θεωρηθή ως υπόλειμμα τών παλαιότερων Βουλγάρων κατοίκων.

Σέ νέα σκληρή δοκιμασία περιέπεσαν οι πληθυσμοί της Προύσας και της γύρω χώρας τόν Δεκέμβριο του 1607, όταν τὰ άνταρτικά σώματα τών Τζελαλί, μέ επικεφαλής τόν Καλεντέρογλου, επέδραμαν στην περιοχή. Και δέν κατόρθωσαν μέν νά έκπορθήσουν τό κάστρο της Προύσας, έκαναν όμως τό έκτός τών τειχών τμήμα της πόλης, όπου και οι χριστιανικοί μαχαλάδες. Ένα μέρος του πληθυσμού αιχμαλωτίστηκε, ενώ ένα άλλο κατόρθωσε νά διαφύγει. Μιά «ένθύμηση» στόν Βατοπεδινό κώδικα 1203 (πρώην 958), φ. 249β, άπομνημονεύει τὰ γεγονότα:

*Έτους ζ'ρις', έν μηνί δεκεμβρίω γ', ήμέρα ζ', ώρα γ', ίνδ(ικτιώνος) ζ', ήλθεν ό Άγαρηνώς Τζήλλαλης είς την Προύσαν και έβαλεν φωτία και έκαυσεν τὰ έξωθεν του κάστρου και έκαμε και έχμαλωσία είς τὰ χωρία και είς ... τώ Μιχαλήτζη, και έφυγον οι άνθρωποι είς την Πόλιν και είς τὰ νισία*³⁰.

Φαίνεται ώστόσο ότι ή πόλη άνασυγκροτήθηκε γρήγορα. Τό 1630, όταν πέρασε από την Προύσα ό Φλαμανδός περιηγητής Sieur de Stochove μαζί μέ μιá παρέα Γάλλους εὐπατρίδες, βρήκε μιá πόλη άκμαία και πολυάνθρωπη, αλλά και μέ έμφανή άκόμη τὰ έρείπια από την καταστροφή του 1607³¹.

29. Ήδη από τις άρχές του 16ου αιώνα μαρτυρείται ένα χωριό Βουλγάρων βοσκών (δουλοπαροίκων του σουλτάνου) στην πεδιάδα της Προύσας: βλ. Barkan, «Μορφές της άγροτικής οργάνωσης» (βλ. παραπάνω σημ. 14), σσ. 67, 70.

30. Σπ. Λάμπρου, «Σημειώματα περί τινων κωδίκων της μονής Βατοπεδίου», *Νέος Έλληνισμός*, 16 (1922), σ. 438, και Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά έφημερίδες*, Άθήνα 1938, σ. 81· πρβλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδης-Άρκαδίου Βατοπεδινού, *Κατάλογος τών έν τη ιερᾷ μονῇ Βατοπεδίου άποκειμένων κωδίκων*, Παρίσι 1924, σ. 203. Στην καταστροφή της Προύσας άναφέρεται και έπιστολή του τότε Άγγλου πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, γραμμένη υπό την άμεση έντύπωση τών γεγονότων: «Even this hower newes ar brought that Calender-ogli hath burnt and put to sacke the rich towne of Bursia, putting to the swourd both men, women, and children...» βλ. *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602* (έκδ. W. Forster), Λονδίνο 1931, σ. 245. Άνάλογη περιγραφή και από τόν Γάλλο πρεσβευτή Jean de Gontaut Biron, baron de Salignac, *Ambassade en Turquie*, Παρίσι 1888, σσ. 185-86.

31. Sieur de Stochove, *Voyages d' Italie et du Levant, faites aux années 1630, 1631, 1632, 1633*, Βρυξέλλες 1663, σσ. 177-181, και Fermanel-Fauvel-Boudouin-Stochove, *Observations curieuses sur le voyage du Levant*, Rouen 1668, σ. 334. Οι τέσσερις φίλοι περιηγητές αποδίδουν την έρείπωση τών κτηρίων στην άδιαφορία τών Τούρκων: «Les Turcs l'ont laissé tomber en ruine, et de toutes les belles choses qui rendoient autrefois cette ville recommandable, il n'y reste plus que la mosquée que Sultan Bajaseth y fit construite...».

Οί άλλεπάλληλες πολεμικές αναστατώσεις και καταστροφές, ή ρευστότητα του χριστιανικού πληθυσμού της Προύσας εξαιτίας των άθρόων εξισλαμισμών και της συνεχοῦς συρροῆς ἐπὶ λῦδων, ή ἀστάθεια γενικά των συνθηκῶν τῆς ζωῆς δὲν ἀποτελοῦσαν ἀσφαλῶς εὐνοϊκὲς προϋποθέσεις γιὰ ἐπιδόσεις σὲ πνευματικὰ ἔργα. Ὡστόσο, στὰ ἐλάχιστα λείψανα των ἱστορικῶν πηγῶν ποὺ ἔχουν περισωθῇ ἀπαντοῦν σποραδικὲς μαρτυρίες ἢ νύξεις γιὰ Προυσαεῖς μὲ κάποια πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα. Τὸ 1470 π.χ. κάποιος *Βασιλικὸς ἁμαρτωλὸς ἀπὸ τὴν Προῦσαν* ἀντέγραψε τὸν σημερινὸ Σιναῖτικὸ κώδικα 982 (Εὐχολόγιον)³². Στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα ζοῦσε στὴν Προῦσα ὁ μετέπειτα νεομάρτυρας Ἰωάννης, ποὺ ὄχι μόνον ἀπέκτησε *πλοῦτον ἐξ οἰκείων πόνων*, ἀλλὰ ἦταν και *πεπαιδευμένος τὰ ἱερὰ γράμματα*³³. Τὸ 1568-69 ὁ εὐσεβέστατος *καὶ χρησιμώτατος ἄρχων κύρ Ἀπόστολος ὁ Προυσαεὺς* ἀφιέρωσε στὴ μονὴ τῆς Ἀγίας Τριάδας στὴ Χάλκη ἕνα κώδικα τοῦ 12ου αἰῶνα (Πραξαπόστολο) *εἰς τὸ διηνεκῶς μνημονεύεσθαι αὐτὸν καὶ τοὺς γονεῖς αὐτοῦ*³⁴. Τὸ 1576 ὁ Gerlach συνάντησε στὴν Προῦσα τὸν ἱεροκλήρυκα τῆς κοινότητος, «ἕναν ἐξαιρετο καὶ εὐπόληπτο ἄνθρωπο»³⁵. Τέλος, στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα ὁ Μελέτιος Συρίγος, ἐξόριστος τότε στὰ Μουδανιά καὶ τὴν Κίο, συνέθεσε μιὰ ἀκολουθία στὸν ἱερομάρτυρα Τιμόθεο, ἐπίσκοπο Προῦσης (4ο αἰ.), *κατ' αἴτησιν τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος κυρίου Ἀριστερᾶ τοῦ Γοργονίου καὶ λογοθέτου τῆς κατὰ Προῦσαν ἐκκλησίας*³⁶.

II. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς ἐγγραφές τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου, στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Προῦσας ἦταν συγκεντρωμένος σὲ τέσσερις κυρίως συνοικίες³⁷: Καγιά-μπασι, Ντεμίρ-καπι, «Σερτί-

32. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία 1909, σ. 58.

33. Βλ. παρακάτω τὸ ἐκδιδόμενο συναξάρι του.

34. Αἰμιλιανοῦ Τσακόπουλου, *Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Β΄: Ἀγίας Τριάδος Χάλκης*, Κωνσταντινούπολη 1956, σ. 13, κῶδ. 16.

35. Βλ. παρακάτω τὸ κείμενο καὶ τὴ σημ. 41.

36. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά Ἐφημερίδες*, Ἀθήνα 1936-38, σ. 107. Ἡ οἰκογένεια Ἀριστερᾶ μαρτυρεῖται καὶ ἀργότερα· βλ. Πηνελόπης Στάθη, *Τὸ ἀνέκδοτο Ὀδοιπορικὸ τοῦ Χρυσανθοῦ Νοταρᾶ*, Ἀθήνα 1984 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ —τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Α΄), σσ. 209 καὶ 215: *χατζὴ κύρ Ἀριστερᾶς ἀπὸ τὸ Ντεμίρ Καπί* (τῆς Προῦσας) τὸ 1720 καὶ 1722· σ. 236: *Παναγιώτισσα, τοῦ χατζῆ Ἀριστερᾶ σύζυγος*, στοὺς Ἐλεμους τῆς Βιθυνίας τὸ 1724.

37. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1487 τὴν πόλιν τῆς Προῦσας συγκροτοῦσαν 174 συνοικίες

μπασι» και «εἰς τοὺς Βουργάρους». Οἱ δύο πρῶτες, πού μαρτυροῦνται καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια, διατηρήθηκαν ὡς χριστιανικὲς συνοικίες μέχρι τὸ 1923. Τὸ «Σερτί-μπασι» εἶναι πιθανότατα παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τῆς μετέπειτα ἀρμενικῆς συνοικίας Σέντ-μπασι³⁸. Ἡ συνοικία «τῶν Βουργάρων» δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλη πηγή. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα, στὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Μακαρίου, πού φιλοξενήθηκε πολλὲς μέρες στὴν Προύσα (1652), μνημονεύονται τρεῖς κύριες συνοικίες τῶν ὀρθοδόξων³⁹: οἱ γνωστὲς μας Καγιά-μπασι καὶ Ντεμίρ-καπι κι ἀκόμη ἡ συνοικία Μπαλούκ-παζαρ, πού μαρτυρεῖται ἐπανελημμένα σὲ μεταγενέστερες πηγές καὶ διατηρήθηκε ὡς χριστιανικὴ συνοικία ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν⁴⁰.

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ οἱ παραπάνω τρεῖς συνοικίες ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἰσάριθμες ἐνορίες, γεγονὸς πού ὑποδηλώνει κανονικότερες συνθήκες ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοινωνικῆς ὁργανώσεως. Δὲν συνέβαινε ὅμως τὸ ἴδιο παλαιότερα. Συγκεκριμένα, ὁ Γκέρλαχ, πού ἐπισκέφθηκε τὴν Προύσα τὸ 1576, μᾶς δίνει τὴν ἀκόλουθη περιγραφὴ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος:

[Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν λόφον τοῦ κάστρου] «στὸν ἄλλο λόφον [τὸ Καγιά-μπασι], πού ἐνώνεται μὲ τὸν [βιθυνικὸ] Ὀλυμπο, κατοικοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Ἕλληνες καὶ ὁ μητροπολίτης. Ἐχουν ἐκεῖ μόνο μία ἐκκλησία, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, στὴν ὁποία κάθε Κυριακὴ πρῶι, πρὶν νὰ ξημερώσει, οἱ ἱερεῖς τοὺς ἐξηγοῦν τὸ εὐαγγέλιο καὶ κατόπιν, μόλις ξημερώσει, τελοῦν τὴ θεία λειτουργία... Ἐξέτασα μὲ προσοχὴ τὴν ἐκκλησίαν αὐτή: εἶναι μικρὴ καὶ ἔχει, ὅπως ὅλες οἱ χριστιανικὲς ἐκκλησίες στὴν Ἀσία, μιὰ εἴσοδο τόσο χαμηλὴ, ὥστε πρέπει νὰ σκύψει ὁποῖος θέλει νὰ μπεῖ μέσα. Βλέποντάς τὴν κανεῖς ἀπ' ἔξω νομίζει ὅτι εἶναι στάβλος ἢ ἀποθήκη παρὰ ἐκκλησία. Μέσα εἶναι γεμάτη εἰκόνες. Βρίσκεται σὲ μιὰ εὐχάριστη, εὐρύχωρη πλατεία, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἕνα μεγάλο δένδρο. Ὁ ἱεροκήρυκας εἶναι ἕνας ἐξαιρετος καὶ εὐυπόληπτος ἄνθρωπος. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη ἐκκλησία, τοῦ Ἀγίου Νικολάου, στὴν

(mahale), ἐνῶ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀργότερα ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπί σημειώνει 166 συνοικίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐννιά ἦσαν ἑλληνικές· βλ. Sahillioglu, «Slaves», σ. 86, καὶ Enliya Celebi, *Narrative* (βλ. σημ. 25), σ. 5. Κατὰ μέσον ὁρο δηλαδὴ κάθε μαχαλὰς ἀποτελεῖτο ἀπὸ 40 ὡς 60 σπίτια (hane), ἥτοι 200 ὡς 300 ἄτομα.

38. Κάνδη, *Προύσα*, σσ. 97, 99.

39. Τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ πατριάρχου Μακαρίου Ζαΐμ, γραμμένο ἀπὸ τὸν γιό καὶ συνοδό του διάκονο Παῦλο τὸν Χαλεπλή, ἐκδόθηκε (ἀραβικὸ πρωτότυπο καὶ γαλλικὴ μετάφραση) ἀπὸ τὸν B. Radu, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche*, Παρίσι 1950. Γιὰ τὸν Μακάριο καὶ τὸ χρονικὸ του βλ. Joseph Nasrallah, «L'oeuvre historique du patriarche d'Antioche Macaire III Zaim», *Bulletin d'études orientales*, 25 (Δαμασκός 1972), σσ. 191-202, καὶ V. Căndea, «Sources byzantines et orientales concernant les Roumains», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 16 (1978), σσ. 297-320.

40. B. Ἀδαμαντιάδης, «Σελίδες τινὲς ἐκ τοῦ κοινοτικοῦ βίου τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων

όποια όμως σπάνια τελείται ή θεία λειτουργία. Μᾶς ρώτησαν ἂν θὰ μπορούσε ὁ κύριός μας [ὁ Γερμανὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη] νὰ πάρει γιὰ χάρι τους ἀπὸ τὸν πασά μία ἢ δύο ἀκόμη ἐκκλησίες, γιατί, ἔλεγαν, ἦσαν χίλιοι χριστιανοὶ στὴν πόλη, ποὺ εἶναι μακρόστενη, καὶ αὐτοὶ πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία καὶ ἀκόμη ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀνεβαίνουν ἓνα μέρος τοῦ λόφου [γιὰ νὰ φθάσουν στὴν ἐκκλησία]. Ἔχουν τρεῖς ἱερεῖς καὶ τὸν μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἦταν ἐκεῖ καὶ ἐπομένως δὲν μπόρεσα νὰ μιλήσω μαζί του...»⁴¹.

Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὴ συνοικία Καγιά-μπασι ἦταν καὶ ὁ μοναδικὸς ἐνοριακὸς ναὸς ὡς τὸ 1642. Τότε οἱ ὀρθόδοξοι τῆς Προύσας ἐπῆραν ἄδεια νὰ ἀνεγείρουν καὶ δεῦτερο ναό, γεγονὸς ποὺ προκάλεσε ἀπρόβλεπτες ἀντιδράσεις. Ὁ καδὴς τῆς πόλης ὄχι μόνον δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀνέγερση νέου ναοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑποκίνησε τὸν μουσουλμανικὸ ὄχλο νὰ καταστρέψει καὶ τὸν ἥδη ὑπάρχοντα ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Τελικὰ ὅμως — ἄγνωστο μετὰ ἀπὸ ποιὲς ἐνέργειες — ὁ μέγας βεζίρης Καρὰ Μουσταφά (1638-43) τιμώρησε τὸν καδὴ καὶ ἀνανέωσε τὴν ἄδεια γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ναοῦ⁴². Ὡστόσο, δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1652, ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Μακάριος βρῆκε στὴν Προύσα τρεῖς ἐνοριακὲς ἐκκλησίες: τῆς Παναγίας στὸ Καγιά-μπασι, τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Μπαλούκ-παζαρ καὶ μία ἀκόμη (πιθανότατα τῶν Ταξιαρχῶν) στὸ Ντεμίρ-καπὶ⁴³. Γιὰ τὶς δύο πρῶτες σημειώνει ὅτι ἦσαν «restaurées, ainsi que toutes les églises». Μποροῦμε ἐπομένως νὰ υποθέσουμε ὅτι καὶ οἱ δύο ἢ καὶ οἱ τρεῖς προὔπηρχαν ὡς ναῖδια, ποὺ μετὰ τὸ 1642 ἀνακατασκευάστηκαν καὶ ἀποτέλεσαν ἐνοριακοὺς ναοὺς. Παραδόξως, δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Μακάριο ὁ ἄλλοτε μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, πιθανῶς ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπισκευασθῇ. Τὸ 1668/1670 πάντως ὁ ἱερέας τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Thomas Smith, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Προύσα, ἀναφέρεται στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὡς «formerly the metropolitan church»⁴⁴. Νέος μητροπολιτικὸς ναὸς ἐγινε τότε — καὶ συνέχισε

τῆς Προύσης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 2 (1939), σσ. 292-318, ἰδίως σσ. 296-99 (δπου καὶ φωτογραφία τῆς συνοικίας Καγιά-μπασι).

41. Gerlach, *Tage-Buch*, σ. 259· πρβλ. καὶ σύντομη ἀναφορά τοῦ Gerlach στὴν Προύσα σὲ ἐπιστολὴ του (τοῦ 1577) πρὸς τὸν Samuelem Heilandum, καθηγητὴ στὴν Τυβίγγη, ἐν Davidis Chytraei, *Oratio de statum ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia...*, Φραγκφούρτη 1580, σ. 108: «ecclesiam metropolitanam ἁγίων ἀποστόλων dictam».

42. Π. Καρολίδης, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α΄*, Ἀθήνα 1925, σσ. 428 καὶ 429, σημ. 1.

43. B. Radu, ὁ.π., σσ. 79-81. Καὶ ὁ Tournefort (βλ. σημ. 26), πενήντα χρόνια ἀργότερα, σημειώνει (σ. 188): «Les Arméniens n'ont qu'une église dans Pruse. Les Grecs en ont trois».

44. Thomas Smith, «An Account of the City of Prusa in Bithynia...», ἐν John Ray, *A Collection of Curious Travels and Voyages*, τόμ. 2, Λονδίνο 1693, σ. 51.

νά είναι ως τὸ 1923— ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Μπα-
λούκ-παζαρ, ποὺ εἶχε ἄλλωστε καὶ τὸν πυκνότερο ἐλληνικὸ πληθυσμὸς⁴⁵.

Τὰ ὅρια τῆς μητροπόλεως Προύσης κατὰ τὸν πολυτάραχο 14ο αἰώνα
ἦσαν ἀβέβαια. Ἀρχικὰ πάντως δὲν ἐκτείνονταν ὡς τὶς ἀκτὲς τῆς Προποντί-
δας. Μόλις τὸ 1318 τὸ πατριαρχεῖο παραχώρησε στὸν Προύσης τὴ μητρό-
πολη Ἀπαμείας (δηλαδὴ τὴν περιοχὴ Μουδανιῶν), ὡς ἂν μὴ ἀπόρως ἐξη-
τῶν εἰς χρεῖαν ἡκόντων αὐτῷ, εἰς τοῦτο συνελαυνόμενος ὑπὸ τῆς τῶν πραγμά-
των ἀνωμαλίας⁴⁶. Μητροπολίτης ἦταν τότε ὁ Νικόλαος, μονίμως σχεδὸν
συνοδικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1315 τουλάχιστον ὡς τὸ 1331,
ὅποτε μαρτυρεῖται γιὰ τελευταία φορά⁴⁷. Τὸ 1347 μνημονεύεται ἀνωνόμως
κάποιος μητροπολίτης Προύσης, ἐπίσης ὡς συνοδικός⁴⁸, ἀλλὰ εἶναι ἀμφί-
βολο ἂν μπορεῖ νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν Νικόλαο. Ἀπὸ τότε πάντως, καὶ κατὰ τὰ
ἐπόμενα σαράντα χρόνια, δὲν ἔχουμε καμιὰ μνεία τῆς μητροπόλεως. Δὲν
ἀποκλείεται νὰ εἶχε καταργηθῇ, ἀφοῦ τὸ 1381 τὸ πατριαρχεῖο παρὰχωρεῖ τὴν
ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία τῆς Προύσας στὸν νεοεκλεγέντα μητροπολίτη Νι-
καίας Ἀλέξιο ἐφ' ὅρῳ ζωῆς αὐτοῦ, ἐπεὶ ἡ τῆς Νικαίας μητρόπολις οὐκ
ἀρκοῦντως ἔχει τὰ πρὸς χρεῖαν αὐτῷ πορίζειν, ὑπὸ τῶν ἐθνῶν πρὸ χρόνων
πολλῶν ἀλοῦσα καὶ διαφθαρεῖσα⁴⁹. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1386 ὅμως ἡ μητρό-
πολη τῆς Προύσας ὄχι μόνο εἶχε ἀνασυσταθῇ, ἀλλὰ καὶ ἐδόθησαν ἐξαρχι-
κῶς τῷ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Προύσης καὶ ὑπερτίμῳ τὸ Κοτυάειον (Κιουτά-
χεια) καὶ ἡ ἐνορία αὐτοῦ πᾶσα...⁵⁰. Τὸ 1394 καὶ τὸ 1401 μνημονεύεται ἀνωνό-
μως μητροπολίτης Προύσης, τὴ δευτέρῃ φορὰ μάλιστα ὡς καὶ τόπον ἐπέχων
τοῦ Νικομηδείας⁵¹.

Τὰ ὅρια τῆς μητροπόλεως παγιώθηκαν, φαίνεται, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου
ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα καὶ παρέμειναν ἔκτοτε —ὡς τὸ 1923— σχετικὰ
σταθερά. Περιλάμβαναν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω στὴν πόλη, τὸ ἀνατο-
λικὸ τμήμα τῆς πεδιάδας τῆς Προύσας καὶ τὴν παραλιακὴ ζώνη ποὺ ἐκτεινό-
ταν ἀπὸ τοὺς Ἑλεγγοὺς (τουρκικὰ Kurşunlu) ὡς τὴν Τρίγλια, εἰκοσιπέντε
χιλιόμετρα δυτικότερα. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ, κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες

45. Ἀδαμαντιάδης, *δ.π.*, σσ. 296-97, 300. Δὲν εἶναι ἐπομένως ἀκριβὲς ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ.
Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἰδρύθηκε τὸ 1705, ὅπως σημειώνει ὁ Κάνδης, *Προύσα*, σ. 143 (καὶ
ἐπαναλαμβάνουν ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, *Βρύλλειον-Τρίγλια*, Ἀθήνα 1934, σ. 106, καὶ ὁ Ἀδαμαν-
τιάδης, *δ.π.*, σ. 297), παρασυρόμενος ἀπὸ σχετικὸ ἔγγραφο τοῦ 1798 (ποὺ δημοσιεύει ὁ ἴδιος,
σσ. 223-25).

46. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata*, τόμ. 1, Βιέννη 1860, σσ. 80-81.

47. *Αὐτόθι*, σσ. 5, 14, 164.

48. *Αὐτόθι*, σσ. 260-61, 270.

49. *Αὐτόθι*, τόμ. 2, σ. 25.

50. *Αὐτόθι*, σ. 90.

51. *Αὐτόθι*, σσ. 177, 561.

πριν από την καταστροφή, υπήρχαν δεκατρείς ελληνικές κοινότητες⁵², από τις οποίες οι σημαντικότερες μαρτυρούνται ήδη από τον 15ο και τον 16ο αιώνα: Μουδανιά, Τρίγλια, Έλεγκμοί, Σιγή (ή Συκή), Πελαδάριον⁵³. Από τις κομποπόλεις αυτές οι τρείς πρώτες ήταν συνήθως πατριαρχικές έξαρχιες, τουλάχιστον από τον 15ο ως τα μέσα του 17ου αιώνα⁵⁴, αλλά κατά καιρούς διάφοροι μητροπολίτες Προύσης κατόρθωναν — κανονικά ή αυθαίρετα — να τις υπάγουν (μία ή δύο από αυτές ή και τις τρείς) στη δικαιοδοσία τους, όποτε έπαιρναν αναλόγως τον τίτλο του μητροπολίτη «Προύσης, Μουντανίων και Τριγλίας» ή «Προύσης και Τριγλίας»⁵⁵. Έπειδή μάλιστα τα Μουδανιά ήταν μόν μικρότερη πόλη σέ σχέση με την Προύσα, είχαν όμως μεγαλύτερο αριθμό χριστιανών και έπικοινωνούσαν ευκολότερα με την Κωνσταντινούπολη, οι μητροπολίτες Προύσης είχαν συχνά την έδρα τους εκεί, ιδίως από τα μέσα του 17ου αιώνα και έπειτα. Τό τά ιδιαίδικό χρονικό του πατριάρχη Άντιοχείας Μακαρίου παρέχει όχι μόνο την πρωιμότερη σχετική μαρτυρία αλλά και μιá ενδιαφέρουσα περιγραφή τής ελληνικής κοινωνίας των Μουδανίων (τό 1652): «... ό λαός [τών Μουδανίων] βγήκε σέ μεγάλη

52. Κάνδη, *Προύσα*, σσ. 142-43, και Άδαμαντιάδη, *δ.π.*, σ. 295.

53. Δ. Πολέμη, «Άναγραφή πατριαρχικών έξαρτημάτων τής Μικράς Άσίας κατά τον 16ον αιώνα», *Έλληνικά*, 30 (1977-78), σσ. 99-119.

54. Τα Μουδανιά και ή περιοχή τους, δηλαδή ή άλλοτε μητρόπολη τής βιθυνικής Άπαμείας, μετατράπηκαν χαριστικά από πατριαρχική έξαρχία σέ μητρόπολη τό 1475 από τον πατριάρχη Ραφαήλ, αλλά ό διάδοχος του Μάξιμος Γ΄ άποκατέστησε τά πράγματα τον έπόμενο χρόνο» βλ. Miklosich-Müller, *Acta*, τ. 2, σσ. 272-73, και Μάχης Παΐζη 'Αποστολοπούλου, *Άνεπίσημα από τό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρτυρίες του 1476*, Άθήνα 1988. Παραδόξως σέ ένα πίνακα των πεσκειών που κατέβαλλαν οι νεοδιοριζόμενοι άρχιερείς στο τουρκικό δημόσιο κατά τά μέσα του 17ου αιώνα τά Μουδανιά φέρονται ως μητρόπολη. Ή σχετική έγγραφη, δημοσιευμένη σέ άγγλική μετάφραση, έχει ως έξης: «Metropolitanate of the Christians in Mudanya, Sigi, Pulad, Gusi and Subashi in the kaza of Kiti: 25 gold pieces» βλ. H. Inalcik, «Ottoman Archival Materials on Millets», στον τόμο των Ben. Braude-B. Lewis (βλ. παραπάνω σημ. 22), σ. 442. Τό χωριό Kiti, 20 χιλιόμετρα Δ τής Προύσας, ήταν, όπως φαίνεται, έδρα όμώνυμου καζά, που έκτεινόταν μεταξύ τής Άπολλωνιάδας λίμνης και τής αντίστοιχης άκτής τής Προποντίδας. Άπό τά άλλα χωριά που μνημονεύονται στην παραπάνω έγγραφη ή Sigi είναι άσφαλώς ή Σιγή ή Συκή, μεταξύ Μουδανίων και Τριγλίας, τό Pulad είναι πιθανώς παραφθορά του Abuliod, δηλαδή τής Άπολλωνιάδας, τό Gusi άγνωστο, τό Subashi ή Πελαδάτοι ήταν ένα από τά λεγόμενα Πιστικοχώρια, Β τής Άπολλωνιάδας (βλ. Κλεωνύμου-Παπαδοπούλου, *Βιθυνικά*, σσ. 97-98, Hasluck, *Cyzicus*, σ. 150, και Άρχμ. Άθανασίου Μεσιτίδου-Βασ. Δεληγιάννη, «Ή Άπολλωνιάς», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 3 (1940), σ. 427). Άς σημειωθεί ότι τά χωριά Kiti, Subashi και Λοπάδιον (Lubad) άνήκαν έκκλησιαστικώς —και τότε και ως τό 1923— στην έπισκοπή Άπολλωνιάδος, που υπαγόταν στη μητρόπολη Νικομηδείας.

55. Ό τίτλος «Προύσης, Μουντανίων και Τριγλίας» άπαντά για πρώτη φορά στο έγγραφο τής καθαιρέσεως του Μελετίου (1658), ενώ ό τίτλος «Προύσης και Τριγλίας» στο ύπόνημα τής εκλογής του Παρθενίου, ως τότε Προύσης και Τριγλίας, ως οίκουμενικού πατριάρχη (Μάιος 1657): βλ. Δ. Γ. Άποστολόπουλου-Π. Δ. Μιχαηλάρη, *Ή Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου*, Άθήνα 1987, σσ. 292-93 (άρ. 592), και σ. 323 (άρ. 697) αντίστοιχως.

ἀπόσταση έξω από την πόλη για να προϋπαντήσει τὸν πατριάρχη. Μᾶς πῆγαν κατευθείαν στή μεγάλη ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ διάκονος μνημόνευσε πρῶτα τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καὶ κατόπιν τοῦ Ἀντιοχείας, ἀλλὰ παρέλειψε νὰ μνημονεύσει τὸν μητροπολίτη [Προύσης] Κλήμεντα (εἶθε ὁ Θεὸς νὰ σβήσει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ Βιβλίο τῆς Ζωῆς), ἐξαιτίας τῆς ὑπεροψίας του, γιὰ τὴν ὁποία μισεῖται ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο, ἰδιαίτερα σήμερα, ὁπότε ἀρνήθηκε νὰ βγῇ έξω γιὰ νὰ καλωσορίσει τὸν πατριάρχη. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μείναμε πολὺ λίγο ἐδῶ καὶ δὲν τελέσαμε λειτουργία. Ἀλλὰ ὁ λαὸς μᾶς ἐτίμησε πολὺ, γιατί εἶναι ἐξαιρετικά καλοὶ χριστιανοὶ καὶ πολὺ φιλόθρησκοι. Μᾶς φιλοξένησαν τὸν παραλιακὸ σπῆτι τοῦ ἀρχοντα Krichi Kourtí. Στὴν πόλη αὐτὴ ὑπάρχουν εἰκοσι περίπου ἐκκλησίες. Μέσα στὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο ὑπάρχει μιὰ μικρὴ ἐκκλησία, στὸ ὄνομα τῆς Μεταμορφώσεως, καὶ ἀπὸ κάτω ὑπάρχει ἱερὴ πηγή. Ἡ ἐκκλησία εἶναι στολισμένη μὲ μιὰ ζωγραφιὰ τοῦ Ἀγίου Ὁρους μὲ ὅλα τὰ μοναστήρια του. Κατόπιν ἐπισκεφθήκαμε τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου, ποὺ εἶναι ὠραιότατη, καὶ ἔπειτα τὸν Ἅγιο Γεώργιο. Δὲν εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθοῦμε τίς ἄλλες ἐκκλησίες, γιατί βιαζόμαστε νὰ ἐπιβιβαστούμε στὸ πλοῖο καὶ νὰ περάσουμε στὴν Κωνσταντινούπολη...»⁵⁶.

Πέρα ἀπὸ τίς μάλλον εὐαριθμες ὀρθόδοξες κοινότητες, στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία τῆς Προύσας ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετὰ μοναστήρια: τοῦ Μηδικίου (ἡ τῶν Ἀγίων Πατέρων)⁵⁷ καὶ τῆς Πελεκητῆς (ἡ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολό-

56. Radu, *Voyage du patriarche Macaire*, σσ. 81-82. Τοὺς ναοὺς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου καὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ποὺ μνημονεύονται στὸ χρονικὸ τοῦ Μακαρίου, τοὺς συναντᾶμε καὶ σὲ κατάλογο ὀκτῶ ἐκκλησιῶν τῶν Μουδανιῶν ποὺ κατάρτισε τὸ 1676 ὁ περιηγητὴς καὶ ἱερέας τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη John Covel (βλ. Πολέμη, ὁ.π., σσ. 111-12). Τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ὁ Covel χαρακτηρίζει ὡς μητρόπολη, γεγονός ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι τὰ Μουδανιά ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἔδρα τοῦ μητροπολίτη Προύσης. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1724, ὁ Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος Νοταρᾶς, περιοδεύοντας πρὸς συλλογὴ «ἐλεῶν» ὑπὲρ τοῦ Ἀγίου Τάφου, ἔφθασε στὰ Μουδανιά, ἀπ' ὅπου ἐξῆλθεν ὁ ἅγιος Προύσης κύρ Κύριλλος μετὰ τοῦ κλήρου αὐτοῦ εἰς ὑπάντησίν μας' (βλ. Πηνελόπης Στάθης, *Τὸ ἀνέκδοτο ὁδοιπορικὸ τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ*, σ. 234).

57. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σσ. 167-68, καὶ C. Mango-I. Sevckenko, «Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara», *Dumbarton Oaks Papers*, 27 (1973), σσ. 240-42, 274-76. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα τὸ μοναστήρι αὐτὸ, ποὺ εἶχε φθάσει εἰς ἐρήμωσιν καὶ παντελῇ ἀφανισμόν, ... ἀνακαινισθὲν καὶ ἀνοικοδομηθὲν ἤδη κηρύσσεται σταυροπήγιο: βλ. Δ. Ζακυνθοῦ, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας», *Ἑλληνικά*, 2 (1928), σσ. 161-64, ὅπου σιγίλλιο τοῦ Παρθενίου Δ' (Ἰουνίου 1657), μὲ τὸ ὁποῖο ἀνανεώνεται ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία ποὺ εἶχε ἀπονεμηθῇ στὴ μονὴ Μηδικίου ἀπὸ τὸν πατριάρχη Τιμόθεο Β' (1612-1620), τοῦ ὁποίου τὸ σχετικὸ σιγίλλιο παρατίθεται κατὰ τὸ κύριο μέρος του. Τὸ 1676 ὁ Covel βρῆκε στὴ μονὴ αὐτὴ εἰκοσι πέντε μοναχοὺς: βλ. Hasluck, *Cyzicus*, σ. 61.

γου)⁵⁸, και τὰ δύο σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Τρίγλια, τοῦ Ἁγίου Ἀβερκίου⁵⁹ στοὺς Ἐλεγκμούς, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Καριγοῦ⁶⁰ στὸ Πελαδάριο. Ὅλα ὁμως ἦσαν πατριαρχικὰ σταυροπήγια, ἂν καὶ διάφοροι μητροπολίτες Προύσης προσπάθησαν κατὰ καιροὺς νὰ τὰ προσαρτήσουν στὴν ἐπαρχία τους. Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ὁ Γερμανοεβραῖος περιηγητὴς Reinhold Lubenau, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὸ 1588 τὴν Προύσα, βεβαιώνει ὅτι «σὲ μισὸ γερμανικὸ μίλιο [ἀπὸ τὴν πόλη], ψηλὰ στὸ βουνό [τὸν Ὀλυμπο], ὑπάρχει ἓνα μοναστήρι ποὺ ἀνήκει στοὺς καλογήρους (Caloiris), δηλαδὴ στοὺς Ἑλληγνες μοναχοὺς... Οἱ καλόγεροι ὁμως δὲν κατοικοῦν ἐκεῖ ἐπάνω, ἀλλὰ κάτω στὴν πόλη. Πηγαίνουν καθημερινά, κάθε πρωί, ἐπάνω γιὰ νὰ κάνουν τὴν προσευχή τους καὶ νὰ τελέσουν τὴ λειτουργία. Γιατὶ συχνὰ τοὺς ληστεύουν οἱ ποιμένες... Αὐτὸ τὸ βουνό, ὁ Ὀλυμπος, ὀνομάζεται... ἀπὸ τοὺς Τούρκους *Geschiss dage* καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληγνες *Kalogeron oros*, γιατί ὑπῆρχαν στὸ βουνό πολλὰ μοναστήρια, ὅπως στὸ ὄρος Ἄθως. Ἐπίσης ὑπάρχουν ἐκεῖ πολλοὶ Τούρκοι μοναχοί...». Τὸ ἀγνώστου ὀνόματος ὀρθόδοξο αὐτὸ μοναστήρι τὸ ἐπισκέφθηκε ὁ Lubenau μὲ μερικὰ μόνο μέλη τῆς συντροφίᾱς του, γιατί οἱ ὑπόλοιποι φοβήθηκαν νὰ ἀνεβοῦν ὡς ἐκεῖ ἐξαιτίας τῶν ποιμένων-ληστῶν⁶¹.

Ἐνδεικτικὲς τῶν μάλλον μετρίων εἰσοδημάτων τῆς μητροπόλεως Προύσης εἶναι οἱ σχετικὲς ἐγγραφές α') σὲ ἓνα κατάστιχο μὲ τὰ «πεσκέσια» ποὺ κατέβαλλαν πρὸς τὸ τουρκικὸ δημόσιο οἱ νεοδιοριζόμενοι ἀρχιερεῖς⁶², καὶ β') σὲ ἓναν πίνακα τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων τῶν διαφόρων μητροπό-

58. Janin, *Les églises*, σσ. 170-72, καὶ Mango-Sevcenko, «Some Churches», σσ. 242-48. Στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα τὴν ἱερὰν ταύτην μονὴν Ἀρσένιός τις ἐκ Τρίγλης, παλαιὰν καὶ ἐρείπιον οὖσαν, θείῳ ζήλῳ ἀνακαινίσας ἐξ ἰδίων τε καὶ ἐξ ἐλεημοσυνῶν τῶν χριστιανῶν ἐπισκευασάμενος ἀνεκτίησται μὲν αὐτήν... συνεστήσατο δ' ἐν αὐτῇ καὶ κοινόβιον..., κατὰ τὸ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχῃ Παρθενίου Δ' (Μαῖου 1658), μὲ τὸ ὁποῖο ἡ μονὴ ἀνακηρύσσεται σταυροπήγιο (ἐκδ. Δ. Πετρακάκου στὸν Ἑκκλησιαστικὸ Φάρο, 3 (1909), σσ. 94-101· πρβλ. Ζακυθνὸν στὰ Ἑλληνικά, 6 (1933), σ. 141). Ὅταν τὸ 1676 ἐπισκέφθηκε τὴ μονὴ Πελεκητῆς ὁ Covel, βρῆκε ἐκεῖ εἴκοσι μοναχοὺς (βλ. Hasluck, *Cyzicus*, σ. 61).

59. C. Mango, «The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia», *Dumbarton Oaks Papers*, 22 (1968), σσ. 169-76. Λειτουργοῦσε ἀκόμη τὸ 1724· βλ. Πηνελόπης Στάθης, *Τὸ ἀνέκδοτο ὁδοιπορικὸ τοῦ Χρυσάνθου Νοταρά*, σ. 235 καὶ σημ. 218 (στὸ ἐξῆς: *Χρυσάνθου Ὁδοιπορικὸ*).

60. Πολέμη, «Ἀναγραφὴ πατριαρχικῶν ἐξαρτημάτων», σ. 110.

61. R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen*, σσ. 78-80. Πρβλ. Fermanel - Fauvel - Baudouin - Stochove, *Observations* (βλ. παραπάνω σημ. 31), σ. 335: «Ce mont Olympe... est appelé par les Grecs Calogeron Oros...». Γιὰ τὰ μοναστήρια τοῦ Ὀλύμπου βλ. R. P. Menthon, *L' Olympe de Bithynie*, Παρίσι 1935. Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι σὲ διάφορες ἐγγραφές τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου (ἀρ. 11, 20, 38, 49) μνημονεύονται γυναῖκες μοναχές, χωρὶς ὁμως νὰ δηλώνεται σὲ ποῖο μοναστήρι ἀνήκαν.

62. Inalcik, «Ottoman Archival Materials», σσ. 440-47.

λεων πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο⁶³. Καὶ τὰ δύο ἔγγραφα εἶναι τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνα. Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, γιὰ νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα συγκρίσεως, ἀναγράφονται ἐνδεικτικῶς οἱ ἀντίστοιχες οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις καὶ μερικῶν ἄλλων μητροπόλεων. (Οἱ ἀριθμοὶ ἀναφέρονται σὲ «φλωρία», δηλαδὴ σὲ χρυσὰ νομίσματα).

Μητροπόλεις	«Πεσκέσι» (1641/51)	Ὑποχρέωση πρὸς τὸ Οἰκ.μ. Πατριαρχεῖο (1644/65)
Προύσης	15	20
Προικοννήσου	20	17
Κυζίκου	20	25
Ἰκονίου	9	25
Ἀγκύρας	10	10
Καισαρείας	12	18
Ἐφέσου	20	10
Σμύρνης	10	5
Τραπεζοῦντος	50	80
Χίου	35	50
Σερρών	65	110
Θεσσαλονίκης	150	255

Τὰ ποσὰ τῶν εἰσφορῶν αὐτῶν κλιμακώνονταν μὲ βάση τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες κάθε ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας, δηλαδὴ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, μὲ βάση τὸ μέγεθος τοῦ κατὰ τόπους χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι φανερὸ ἐπομένως ὅτι ἡ μητρόπολη Προύσης, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ περισσότερες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς φτωχότερες ἐπαρχίες τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Κλείνοντας τὴν περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Προύσας παράγραφο, κρίθηκε χρήσιμο νὰ παρατεθῇ χρονολογικὸς πίνακας τῶν μητροπολιτῶν Προύσης κατὰ τὴν περίοδο 1400-1700 περίπου⁶⁴, ποὺ συμπληρώνει καὶ τεκμηριώνει τὶς παλαιότερες σχετικὲς ἀναγραφές. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς θητείας κάθε μητροπολίτη σημειώνεται μόνον ἡ πρωιμότερη καὶ ἡ ὕστερότερη χρονολογικὴ ἐνδειξη.

63. Ὁ πίνακας αὐτὸς καταρτίσθηκε ἀπὸ τὸν Ὁλλανδὸ ἀνατολιστὴ Levinus Warner, ποὺ ἔζησε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ 1644 ὡς τὸν θάνατό του (1665). Δημοσιεύεται ἀπὸ τὴν Κ. Rosemond, *Archimandrite Hierotheos Abbatis*, Λέυντεν 1966, σσ. 75-76.

64. Παλαιότεροι κατάλογοι μητροπολιτῶν Προύσης —γενικοὶ ἢ μερικότεροι— ἀναγράφονται ἀπὸ τὸν Ἱ. Ἀναστασίου, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 309-10, στοὺς ὁποίους ὡς προστεθοὺν καὶ τοῦ Τρ. Εὐαγγελίδου, *Βρύλλειον*, σσ. 103-106, καὶ τοῦ Ν. Φορόπουλου στὴ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, λ. Προύσα.

— Θεοδώρητος, 1416, 'Ιούλιος: αντιγράφει τὸν κώδικα Καμαριωτίσσης 141 (Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου λόγοι), ὅπου, φ. 202, τὸ σημεῖωμα: 'Εγράφη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς ἐμοῦ Θεοδωρήτου, μητροπολίτου Προύσης, μηνί 'Ιουλίῳ ἰνδ. η', ἔτος ςϞδ' (1416)⁶⁵.

— Μητροφάνης, 1467: συνυπογράφει πράξη τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Α' ⁶⁶.

— Νεόφυτος, 1477: συνυπογράφει πράξη τοῦ πατριάρχου Μαξίμου Γ' ⁶⁷.

— Μακάριος, 1484, Μάιος: συνυπογράφει σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Συμεών ⁶⁸.

— Γρηγόριος: γύρω στὸ 1550 ἦταν συνοδικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη, στὰ χρόνια τῆς πατριαρχίας τοῦ Διονυσίου Β' ⁶⁹. Τὸν Μάρτιο 1585 συνυπογράφει συστατικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Θεολήπτου Β' ⁷⁰.

— Νεόφυτος, 1589, Αὐγουστος: συνυπογράφει γράμμα ἀρχιερέων πρὸς τὸν τσάρο ⁷¹. Τὸν Μάρτιο 1593 συνυπογράφει σὲ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου 'Ιερεμία Β' ⁷².

— 'Ιερεμίας, 1600, 'Ιούνιος: ὑπογράφει σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Ματθαίου Β' ⁷³.

— 'Ιωάσαφ: ἐκλέγεται τὸν Μάιο 1605. Ἦταν ὡς τότε μητροπολίτης Λαοδικείας ⁷⁴. Τὸν Αὐγουστο 1634 ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο νὰ παραι-

65. Αἰμιλιανοῦ Τσακοπούλου, *Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, I: Τμήμα χειρογράφων Παναγίας Καμαριωτίσσης*, Κωνσταντινούπολη 1953, σ. 197· πρβλ. Μητροπολίτη 'Αθηνᾶгора, «Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ ἱερᾶς μονῆς τῆς Παναγίας», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 12 (1936), σ. 312.

66. 'Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, «Μᾶρκος Ξυλοκαράβης, πατριάρχης οἰκουμενικὸς καὶ εἰς τὰ πρόεδρος 'Αχριδῶν», *Vizantijskij Vremennik*, 10 (1903), σ. 414.

67. 'Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, «Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ», *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος-Κωνσταντινουπόλεως*, Παράρτημα τόμ. 17, Κωνσταντινούπολη 1886, σ. 20.

68. 'Επ. Σταματιάδου *Ἐκκλησιαστικὰ σύλλεκτα*, Σάμος 1891, σ. 35.

69. 'Ελισάβετ Ζαχαριάδου, «Ἡ πατριαρχία τοῦ Διονυσίου Β' σὲ μιὰ παραλλαγή τοῦ Ψευδο-Δωροθέου», *Θησαυρίσματα*, 1 (1962), σ. 153, σπ. 350.

70. Π. Ζερλέντη, *Σημειώματα περὶ Ἑλλήνων ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικῶν Χρονικῶν*, 'Αθήνα 1922, σ. 23.

71. E. Legrand, *Bibliographie hellénique, XV-XVI siècles*, τόμ. 4, Παρίσι 1906, σσ. 302-3.

72. 'Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, τόμ. 2, Κωνσταντινούπολη 1884, σσ. 73-75· πρβλ. Γενναδίου 'Αραμπατζόγλου, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, τόμ. 1, Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 134.

73. *Αὐτόθι*, σσ. 136-37.

74. Ἀποστολόπουλου-Μιχαηλάρη, *Νομικὴ Συναγωγή*, σ. 236.

τηθῇ ὡς περίπου τῶν ἑκατὸν χρόνων βιώσας καὶ ὑπεργεγηρακῶς καὶ τοῦ ὁρᾶν ὅλως καὶ ἀκούειν στερηθεῖς⁷⁵.

— Μακάριος, 1630, Ἰανουάριος: συνυπογράφει σὲ σιγίλλιο τοῦ Κύριλλου Λούκαρη⁷⁶. Ἡ θητεία του ὡς Προύσης, ποὺ διέκοψε τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Ἰωάσαφ, ἦταν, φαίνεται, ἐφήμερη, ἀφοῦ τὸν Μάιο τοῦ 1631 ὁ Ἰωάσαφ ἀπαντᾷ καὶ πάλι ὡς Προύσης⁷⁷.

— Χρυσάνθος· ἐκλέγεται τὸν Αὐγουστο 1634. Ἦταν ὡς τότε σακελλάριος τῆς μητροπόλεως Προύσης⁷⁸. Τὸν Ἰούνιο 1643, ἡ λίγο νωρίτερα, πνίγηκε ταξιδεύοντας πρὸς Κωνσταντινούπολη⁷⁹.

— Κλήμης· ἐκλέγεται τὸν Ἰούνιο 1643⁸⁰. Πέθανε τὸν Ἰανουάριο 1655 ἡ λίγο νωρίτερα⁸¹.

— Παρθένιος ὁ «χουμχούμης»· ἐκλέγεται τὸν Ἰανουάριο 1655. Ἦταν ὡς τότε πρωτοσύγκελλος τῆς μητροπόλεως Προύσης⁸². Τὴν 1 Μαΐου 1657 ἐκλέγεται οἰκουμενικὸς πατριάρχης⁸³.

— Γαβριήλ· μετὰ τὴν ὀλιγοήμερη πατριαρχία του (23-30 Ἀπρίλιου 1657), στὴν ὁποία τὸν διαδέχθηκε ὁ παραπάνω Παρθένιος ὁ «χουμχούμης», τοῦ δόθηκε «προεδρικῶς» «προσζώαρκειαν» ἡ μητρόπολη Προύσης⁸⁴. Στις 3 Δεκεμβρίου 1659 μαρτύρησε στὴν Προῦσα, ἐπειδὴ, κατὰ τὸ κατηγορητήριον, βάπτισε κάποιον Τοῦρκο⁸⁵.

— Μελέτιος, 1657, Μάιος: μετατίθεται ἀπὸ τὴ μητρόπολη Προϊλάβου

75. *Αὐτόθι*, σ. 383.

76. Ἀλεξάνδρου Λαυριώτου, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Ἱ. Μ. Λαύρας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 24 (1904), σ. 183.

77. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, «Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω», *Ἑλληνικά*, 3 (1930), σ. 52.

78. Ἀποστολόπουλου-Μιχαηλάρη, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, σ. 383.

79. *Αὐτόθι*, σσ. 172-73.

80. *Αὐτόθι*, ὅπου ρητῶς μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Κλήμης ἦταν διάδοχος τοῦ Χρυσάνθου. Ὡστόσο, σὲ πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ Ἰανουαρίου 1641 συνυπογράφει καὶ κάποιος Νεόφυτος Προύσης (βλ. Nomikos Vaporis, *Codex (B') Beta of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople. Aspects of the History of the Church of Constantinople*, Brookline, Mass. 1975, σσ. 110, 119, 120).

81. Ἀποστολόπουλου-Μιχαηλάρη, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, σ. 327.

82. *Αὐτόθι*.

83. *Αὐτόθι*, σ. 294.

84. Σάρδων Γερμανοῦ, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως καὶ ἐξῆς*, τεύχ. 1, Κωνσταντινούπολη 1935, σσ. 140-41.

85. Ἱ. Μ. Περαντώνη, *Λεξικὸν τῶν Νεομαρτύρων*, Ἀθήνα 1972, σσ. 87-88. Στις σχετικὰς πηγὰς ἃς προστεθοῦν οἱ μαρτυρίες τοῦ Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, σσ. 159-60, καὶ τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, ἔκδ. Β. Ρηγόπουλου, βιβλία ΙΑ'-ΙΒ', Θεσσαλονίκη 1983, σ. 73.

στή μητρόπολη «Προύσης καὶ Τριγλίας»⁸⁶, ἡ ὁποία ὥστόσο, ὅπως σημειώνεται παραπάνω, εἶχε δοθῇ ἤδη «προεδρικῶς» στὸν πρῶν Κωνσταντινουπόλεως Γαβριήλ. Μὲ γράμμα τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Δ΄ τὸ 1658 (μῆνας δὲν δηλώνεται) ἀναγγέλλεται στὸν κλῆρο καὶ τὸν λαὸ τῆς μητροπόλεως Προύσης ὅτι μετὰ τὶς καταγγελίες τους ὁ Μελέτιος καθαιρέθηκε⁸⁷.

— Διογύσιος Λαρίσης ὁ Βαρδαλῆς· μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Γαβριήλ (3 Δεκεμβρίου 1659) τοῦ δίνεται «προεδρικῶς» ἡ μητρόπολη Προύσης, στήν ὁποία «προήδρευε» ὡς τὴν ἐκλογή του ὡς πατριάρχου (29 Ἰουνίου 1662)⁸⁸.

— Παρθένιος ὁ «χουμχούμης»· μετὰ τὴν ἐκπτώσή του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο (τέλη Ἰουνίου 1662) ἔλαβε «προεδρικῶς» τὴ μητρόπολη Προύσης⁸⁹.

— Μελέτιος, 1663, Μάρτιος· ὑπογράφει σὲ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Διογυσίου Γ΄⁹⁰. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν μνημονευόμενο παραπάνω Μελέτιο, ποὺ φαίνεται ὅτι κατόρθωσε νὰ ἀνακτήσει τὸν θρόνο του.

— Ἀνθίμος, 1666· σὲ ποιμαντορικὴ ράβδο ποὺ φυλάσσεται στὸ σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς Πάτμου ἡ ἐπιγραφή: *† Τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Προύσης Ἀνθίμου ἐν ἔτει αχξς*⁹¹. Τὸν Ἰανουάριο 1672 συνυπογράφει σὲ συνοδικὸ ἔγγραφο⁹².

— Καλλίνικος, 1672, Ἰούνιος· συνυπογράφει σὲ πατριαρχικὸ ἔγγραφο⁹³. Στὶς 3 Μαρτίου 1688 ἐξελέγη οἰκουμενικὸς πατριάρχης⁹⁴.

— Κύριλλος, 1689, Ὀκτώβριος· συνυπογράφει σὲ σιγίλλιο⁹⁵. Τὸν Ἰούλιο 1724 ἦταν ἀκόμη Προύσης⁹⁶.

86. Ἀποστολόπουλου-Μιχαηλάρη, *Νομικὴ Συναγωγή*, σ. 323.

87. *Αὐτόθι*, σσ. 292-93.

88. *Αὐτόθι*, σ. 341, καὶ Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, σ. 160· πρβλ. Σάρδεων Γερμανοῦ, *Συμβολή*, σσ. 150-51.

89. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη, *δ.π.*, σ. 523· πρβλ. Σάρδεων Γερμανοῦ, *δ.π.*, σ. 143.

90. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, «Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἀθῶν», σ. 64.

91. Π. Ζερλέντη, *Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς μεσογείου θαλάσσης*, Ἑρμούπολη 1913, σσ. 159 κ.έ., 171-72.

92. Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, *Φωτίειος βιβλιοθήκη*, 1, σ. 178.

93. Καλλινίκου Δελιγκάνη, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος*, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 342.

94. Σάρδεων Γερμανοῦ, *δ.π.*, σ. 182.

95. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σινᾶ*, Πετροῦπολη 1908, σ. 73.

96. Χρυσάνθου Ὁδοιπορικὸ, σ. 234. Ἕνας Ἀνθίμος, ποὺ φέρεται ὡς Προύσης τὸ 1691 (*Ἑλληνικά*, 2, 1928, σ. 394), ἦταν πράγματι Δρύστρας (*αὐτόθι*, 3, 1930, σ. 201).

III. ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΤΑΦΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΥΣΑ (1565-1567)

Διπλωματική έκδοση των σχετικών έγγραφων από τον κώδικα του Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (ἄλλοτε τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Σάββα) 496. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη, ὁ κώδικας αὐτός ἦταν σέ χρήση πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια. Οἱ ἐγγραφές τῶν συνδρομητῶν εἶναι καταχωρισμένες μάλλον ἄτακτα, κατὰ τὶς ἀνάγκες τῆς στιμῆς καὶ κατὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἀγιοταφίτη μοναχοῦ ποὺ διενεργοῦσε κάθε φορὰ τὸν ἔρανο. Τὰ φφ. 39^α καὶ 40^α π.χ. ἔχουν ἀφεθῇ λευκά, ἐνῶ τὸ verso τῶν ἰδίων φύλλων εἶναι γραμμένο. Οἱ ἐγγραφές πάντως ἀπὸ τὴν Προῦσα φαίνεται ὅτι εἶχαν καταχωρισθῇ κυρίως στὰ φφ. 35^β ἕως 41^β. Σήμερα ὁμως λείπει ἀπὸ τὸν κώδικα τὸ φ. 36, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει ἓνα μεγάλο κενό, ποὺ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ξέρουμε μὲ βεβαιότητα ἀπὸ ποιοὺν τόπο προέρχονται οἱ εἴκοσι ἐπτὰ ἐγγραφές ποὺ ἀκολουθοῦν, ἀπὸ τὸ φ. 37^α καὶ ὡς τῇ μέσῃ τοῦ φ. 38^α, ἀπὸ ὅπου ξαναρχίζουν οἱ ἐγγραφές ἀπὸ τὴν Προῦσα. Ἡ ἀβεβαιότητα αὕτη μὲ ἔκανε τελικὰ νὰ μὴν περιλάβω τὶς εἴκοσι ἐπτὰ αὐτὲς ἐγγραφές στὴν παρούσα ἔκδοση.

φ. 1^β 1 † Ἐγὼ ὁ χατζὲ Καλογιάννης ἐπροσῆλωσα τὸ πετραχήλῃ εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον τοῦ Χριστοῦ διὰ ψυχικὴν σωτηρίαν· καὶ νὰ μοῦ κάμης, δέσποτά μου, μία ἀγριπνία εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον. ἀπὸ τὴν Προῦσα, ἀπε τὸ Καϊάμπαση.

φ. 5^α Ἐἰς τὴν Προῦσα
 2 † Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου χατζὶ Θεοδόρου, ἀμα συμβίου καὶ τὸν τέκνον αὐτοῦ.
 3 † Μνήστητι Κύριε τοῦ δούλου σου Σταθὴ Μωραϊτῆ· καὶ ἔδοκεν ἀσπρα φ'.
 4 † Διμιτρι καὶ ὁ πατὴρ Νικόλα καὶ ἡ μήτηρ Μαρία.
 5 † Τόπρε καὶ ὁ πατὴρ Μιχὸ καὶ Καλῶ.
 6 † Σοφία καὶ ὁ ἀνὴρ αὐτῆς Κοστατί καὶ τὰ τέκν' αὐτοῦ Ἰωάννης· ἀπὸ τὴν Κρίτι. ἡστου Κασουμπασία. Νικόλα καὶ Αλεξάνδρα.
 7 † Μαργέτα καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰωάννης καὶ ἡ θηγατέρα Ερηνὴ καὶ τῆς Ερηνῆς τὸν ἀνδρα Κοστατὴ καὶ Μιχάλη καὶ Νηκόλα.
 8 † Δίμο του Ανδρια καὶ ἡ μήτηρ Λοῦκο. Μπελοκόμιτου.
 9 † Στέφανος καὶ ὁ πατὴρ Θεόδоре καὶ ἡ μήτηρ Μπαρλα. Καταφήγη.
 10 † Κοστατί του Γεώργι καὶ ἡ μήτηρ Καλῇ· ἡστην Ἀδριανόπολη βουτζάς.

φ. 35^β † Ἀδελφοί τοῦ Ἀγίου Τάφου εἰς τὴν Προῦσα, εἰς τὸ Καϊάμπαση
 11 † Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Αλαιξάνδρου ἱερέως καὶ συνβῆος αὐτοῦ Θεοδώρας πρεσβηταίρας καὶ τὸν ταίκνον

αυτοῦ· καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἱερέας Γεώργιος καὶ ἡ μήτηρ Μακα-
ρήα μοναχὴ καὶ Σιμεὼν καὶ ἱερομονάχου καὶ Ἀγγελος καὶ Βασιλι-
κῆς.

- 12 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Ληγεροῦ καὶ ἡ σηνβηα αὐτοῦ
Σιρηάνα καὶ τὰ ταῖκνα αὐτοῦ.
- 13 †Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ἀντρίαν καὶ ὁ
πατὴρ αὐτοῦ Νικόλαος καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ζαπία καὶ ἡ συμβία
αὐτοῦ Σουλτάνα.
- 14 †Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Μανόλη καὶ ὁ
πατὴρ αὐτοῦ Στάθη καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Σταμάτα καὶ ἡ συμβία
αὐτοῦ Δέσπινα.
- 15 †Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ἰωάννη καὶ ὁ πα-
τὴρ αὐτοῦ Μιχάλη καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Κιράνα καὶ ἡ συμβίος
αὐτοῦ Ὁργέτα καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ.
- 16 †Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Διμιτρίου καὶ ὁ
πατὴρ Νικόλαος καὶ ἡ συμβία αὐτοῦ Ζαφῆρα καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ
Μιχὴλ καὶ Κηράθῆνα· εἰς τὸ Τερέ, τοῦ Σαρημιχ[άλη] ὁ γαπρός.
- 17 †Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Σζούρι καὶ ἡ συμ-
βία αὐτοῦ Τρανταφηλῆνα καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ Διμίτρι καὶ ἡ μήτηρ
Θ[ε]τεκοῦ.

φ. 38^α

Εἰς τὸ Σέρτιμπασή

- 18 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Σωφοιανέ καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ
Σζουρή καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἀγγελῆνα καὶ ὁ ἀδελφός αὐτοῦ Κα-
λογηάνης.
- 19 Ὁ κυρ Λέων εδοκε ἐνα σαραταρι· κιμμαινον· εἰς τὸν Ἅγιο Τα-
φον τοῦ Χ[ριστοῦ].
- 20 †Μνήσθητι Κύριε Σοφία μοναχὴ καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτῆς Κιριαθή-
να καὶ ὁ υἱὸς αὐτῆς Ἀποστόλης.
- 21 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Ἰωάννη καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ.
- 22 †Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Κοστατίνο καὶ ἡ
συμβίος αὐτοῦ Ρήγεννα καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Δηγενί καὶ τὰ ἐπιληπα·
εδοκεν διὰ νὰ γραπτη εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον φλορι αἰνά.
- 23 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Ἀποστόλη καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ
Σιναδηνό καὶ ἡ συμβία αὐτοῦ Εὐγενία καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ.
- 24 †Μνήσθητι Κύριε τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ἀνδρέαν καὶ ὁ
πατὴρ αὐτοῦ Γεόργη καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Κόμνα καὶ ἡ συμβίος
καὶ τὸν τέκνον αὐτοῦ Ἀποστόλη.
- 25 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Κριτί καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ Κο-
στατίνου ἱερέως καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Παρασκεβου πρεσβητέρας.

φ. 38^β

Εἰς τοὺς Βουργάρους

- 26 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Σηβαστό καὶ ἡ συμβίος αὐτοῦ
Το [...] πούλα καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ Κοστατίνο

καί η μήτηρ αὐτοῦ Σταμάτα· ἐδοκεν δια να γραπτῇ εἰς τόν Ἅγιον Τάφον φλορη ἓνα.

27 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Διμίτριος εὐταξίας Προύσης καί ο πατήρ Αναστάση καί η μήτηρ Κεραμά καί η συμβίος Σεβαστή καί τα τέκνα αὐτοῦ.

28 †Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Χρισοβέργη ἱερέως καί η πρεσβητέρησα Θεοδώρα· καικιμιμενον.

29 †Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν του δούλου σου χατζι Καλοϊάνη καί η συμβίος αὐτοῦ Παρασκεβοῦ καί τὰ τέκνα αὐτοῦ· ηγίαν καί σωτηρίαν.

30 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Νικολάου καί η συμβίου αὐτοῦ Λασκαρίνα καί τα τέκνα αὐτοῦ καί ο πατήρ αὐτοῦ Μηχαήλ καί η μήτηρ αὐτοῦ Ἀνῆς.

φ. 39^β 31 †Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Θωμᾶ Μαροῦδα καί ο υἱός αὐτοῦ Διμίτριος.

32 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου χατζι Γηόβάνι καί η συμβία αὐτοῦ Φοτινί καί τὰ τέκνα αὐτοῦ.

φ. 40^β † Ἀδελφοί τοῦ Ἁγίου Τάφου εἰς το Τεμρκαπη,
εἰς Προῦσα

33 †Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Κόστα καί οι συμβίος Κιράνα καί ο πατήρ αὐτοῦ Ἰωάννης καί η μήτηρ Κινά καί Κεράνα Λασκαρ[ίνα].

34 †Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου κιριτζί Παναγιώτι καί η συμβίος Ἀρχόντισα καί ο υἱος αὐτοῦ] Σπαντονι προτοψάλτου καί η συμβίος αὐτοῦ Χριση καί τον τέκνον αὐτοῦ Θεοχάρι.

35 †Βασίλη Πρέπη καί ο υἱος Καπλάνη καί η θηγατήρ Σοφηανῆ καί Χρηση.

36 †Χριστόδουλο καί η συμβίος αὐτοῦ Χρησῆ καί τα τέκνα αὐτοῦ Ἀρχόντισα καί Κιριαθίνα καί ο πατήρ αὐτοῦ Ἰωάννης καί Ξ[αν]θη.

37 †Ἰωάννης καί ο πατήρ αὐτοῦ Ἀλέξι καί η μήτηρ αὐτοῦ Παναγιωτίνα καί τα τέκνα αὐτοῦ καί Σζουραϊνά καί Θωμαῖ, Κοστα Καμαρινό, Σμαράγδα.

38 Μνήσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τῆς δούλῃ σου Αναστασία μοναχῆ καί ο πατήρ αὐτῆς Θεόδωρος καί Χρουνσί.

39 †Μνήσθητι Κύριε Λενοῦ καί ο ἀνὴρ αὐτῆς Παλῆ.

40 †Λιβίστρο καί Σοφία καί ο πατήρ αὐτοῦ Μανθέος.

41 †Παντελῆ σην τη σπηθου αυτου Δουκινας.

φ. 41^α † Ἀδελφοί τοῦ Ἁγίου Τάφου εἰς τήν Μπροῦσα,
ξένοι ραυτάδες

- 42 †Μνοίσθιτι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Γεοργίου καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Ἰωάννης καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Σεβαστοὶ καὶ τον ταί-
κνον αὐτοῦ.
- 43 †Μνοίσθοιτο Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Μιχαήλ καὶ ὁ
γυνοὶ αὐτοῦ σίβια του καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ
Καλίνικοι μοναχή. Ἐλασόνα. χατζῆς.
- 44 †Μνοίσθιτο Κύριε τόν δούλον σου Κνέζοι καὶ ἡ σίβυα αὐτοῦ
//Γεργουλίνα καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Νίκο//.
- 45 †Μνοίσθητι Κύριε τόν δουλόν σου Κονσταντίνων καὶ ὁ πατήρ
καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ ἀδελφός αὐτοῦ Ἰωάννης. Τράπεζοντιος·
χατζοῖς.
- 46 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Γεόργον Στζασίτην
καὶ ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ. //Ἐλασόνα//.
- 47 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Ἀγγελον, ὁ πα-
τήρ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ. //Σαλόνικαιος//.
- 48 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ἰωάννη καὶ ἡ
σίβιος αὐτοῦ καὶ ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Γεόργον, Ἀρχον-
τοῦ. ἀπὸ τόν Τούρνάβοι.
- 49 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Δημοίτροιον καὶ
ὁ πατήρ αὐτοῦ Γεόργον καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Μαρία.
- 50 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Ματακόι· ἀπὸ
τήν Τζοιρίστια· καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Δήμος καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ
Γεοργού.
- 51 Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Ἰοάνης καὶ ὁ πα-
τήρ αὐτοῦ Μίχος πλου[...]ος καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ροδέα. Τούρνα-
βης, Κολεντάνου.
- 52 Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Ἰοάνοι καὶ ὁ πατήρ
αὐτοῦ Δυμος Μαβῆς καὶ ἡ μοίτηρ αὐτοῦ Γερακοῦ. Τούρ-
ναβοις.
- φ. 41^β 53 †Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δούλου σου Κόστα χροίστι-
ανοὶ [...]οι ἀπὸ τόν Τούρναι καὶ τον τέκνον αὐτοῦ.
- 54 Μνοίσθητι Κύριε τοιν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Κονστας τοῦ Μί-
χου τοῦ Κολήντάνου.
- 55 Μνοίσθητι Κύριε τήν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Μάνοιραντ[...]εῖς
Τούρναι.
- 56 Μνοίσθητι Κύριε τοιν ψυχὴν τοῦ δουλοῦ σου Κιριαζοὶ καὶ ὁ
πατήρ αὐτοῦ Δύμος Μαβοῖς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Γερακοῦ.
- 57 Μνοίσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Στρατοῖς Καλολημνιός καὶ ἡ
μήτηρ αὐτοῦ Θεοδιγίνα καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Κιριαζῆς καὶ τα τέ-
κνα.

Α' Οἱ 57 ἐγγραφές συνδρομητῶν ἀπὸ τὴν Προύσα —καταταγμένες σὲ ἐξι
ὁμάδες, μὲ ἰδιαίτερη ἢ καθεμιά ἐπικεφαλίδα, δηλωτικὴ τῆς συνοικίας στήν

όποια κατοικοῦσαν οἱ ἔγγραφόμενοι — ἔχουν καταχωρισθῇ στὸ ἀγιοταφικὸ κατὰστιχο ἀπὸ τέσσερα κυρίως χέρια. Στὸ πρῶτο (Α'), ποὺ ἔχει γράψει τὶς πέντε πρῶτες ἐπικεφαλίδες καὶ τὶς πρῶτες ἔγγραφες κάθε ὁμάδας ἀντιστοιχῶς, ὀφείλονται οἱ περισσότερες ἔγγραφες, τριάντα μία συνολικά, ἤτοι οἱ ὑπ' ἄρ. 1-2, 11, 13-18, 20-41. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι προέρχονται πάμπολλες ἔγγραφες ἀπὸ ἄλλους τόπους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἀπὸ νησιὰ τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου. Σὲ μερικὲς μάλιστα ἐπικεφαλίδες ἔγγραφῶν ἀπὸ τοὺς τόπους αὐτοὺς ὁ γραφέας Α' σημείωσε καὶ τὴ χρονολογία τῆς ἐπισκέψεώς του: ζοδ' [1565/66] (φ. 33β: Παλαιὰ Φώκαια) καὶ ζοε' [1566/67] (φ. 15β: Σμύρνη, φ. 21β: Ἀττάλεια, φ. 25α: Σπάρτα, φ. 26α: Μπάρλα, φ. 28β: Μπουρντοῦρ, φ. 29β: Χῶνες, φ. 32α: Φιλαδέλφεια). Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι ἡ περιοδεία του ἔγινε μεταξὺ Σεπτεμβρίου τοῦ 1565 καὶ Αὐγούστου τοῦ 1567.

Τὸ χέρι Β' καταχώρισε τὶς ἔγγραφες 3-10. Τὸ συναντᾶμε ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ καταστίχου, ὅπου ἔγγραφες συνδρομητῶν ἀπὸ τὴν Καλλιπόλη, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ἀδριανούπολη, τὴν Κάρυστο. Τὸ χέρι Γ' καταχώρισε τὶς ἔγγραφες 42-57, δηλαδὴ τῶν «ξένων ραφτάδων» στὴν Προύσα. Τὸ συναντᾶμε μόνο μία ἀκόμη φορὰ στὸ κατὰστιχο: στὴν παράγραφο μὲ ἔγγραφες συνδρομητῶν ἀπὸ τὴν Ἑρεσὸ τῆς Λέσβου. Τὸ χέρι Δ', ποὺ παρεμβάλλει τὴν ἔγγραφη 12, τὸ ξανασυναντᾶμε στὰ φφ. 37α-β καὶ 38α, μὲ ἔγγραφες ἀπὸ μὴ προσδιοριζόμενο τόπο. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ γραφεῖς Β', Γ' καὶ Δ' συχνὰ ἐναλλάσσονται μὲ τὸν γραφέα Α', γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι καὶ οἱ τέσσερις ἦσαν ὄχι μόνο σύγχρονοι, ἀλλὰ καὶ συνταξιδιώτες, τουλάχιστον σὲ ἓνα μέρος τῆς περιοδείας τους. Ἡ ἔγγραφη 19 προστέθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων στὴ δεξιὰ ὠα ἀπὸ τὸν μοναχὸ Παχώμιο, ποὺ ἔγραψε καὶ τὰ φύλλα 22β καὶ 23α, ὅπου σημείωσε καὶ τὸ ὄνομά του.

Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ τρεῖς κύριοι γραφεῖς (Α', Β' καὶ Γ') ἦσαν ἐξ ἴσου περίπου ἡμιεγγράμματοι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὀρθογραφικὰ καὶ τὰ συντακτικὰ τους λάθη. Στὴν ἡμιμάθειά τους ὀφείλεται μάλλον καὶ ἡ δυσκολία τους νὰ γράψουν δυσπρόφερτα ἢ ἀσυνήθη ὀνόματα, τὰ ὁποῖα ἐνίοτε κολοβώνουν ἢ διαστρέφουν. Ἐτσι προέκυψαν, πιστεύω, τὰ ἀπίθανα μάλλον ὀνόματα *Κινὰ* (ἄρ. 33), *Ματακόι* (ἄρ. 50) καὶ *Μάνοιραντ...* (ἄρ. 55)⁹⁷.

Β') Οἱ 57 ἔγγραφες ποὺ ἐκδίδονται παραπάνω — ἀλλὰ καὶ οἱ ἑκατοντάδες ἄλλες τοῦ ἀγιοταφικοῦ κατὰστίχου — εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες καὶ ἀπὸ ὀνοματολογικῆς πλευρᾶς. Ἀποτελοῦν τὴν πλουσιότερη καὶ τὴν πρωιμότερη συναγωγή ὀνομάτων ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο.

Ἀπὸ τὰ 160 βαπτιστικὰ ὀνόματα ποὺ μνημονεύονται στίς 57 ἔγγραφες

97. Τὸ κακογραμμένο αὐτὸ ὄνομα θὰ μπορούσε ἴσως νὰ διαβασθῇ *Μάνοιραντ* <...>, ἀλλὰ ὁ γραφέας αὐτὸς (Γ') δὲν παραλείπει ποτὲ τὸ πνεῦμα πάνω ἀπὸ τὰ ἀρχικά φωνήεντα, ἐπομένως τὸ *ιραντ*... δὲν μπορεί νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχὴ κάποιας δυσανάγνωστης λέξης.

μόνο τὰ ἔξι συνοδεύονται ἀπὸ ἐπώνυμα: Μαρούδας (ἀρ. 31), Πρεπίας (ἀρ. 35), Καμαρινὸς (ἀρ. 37), «Στζασίτης» (ἀρ. 46) —προφανῶς Τζασίτης—, «Κολεντάνος» ἢ «Κοληντάνος» (ἀρ. 51 καὶ 54) καὶ Μαβῆς (ἀρ. 52 καὶ 56). Τὸ περίεργο ἐπώνυμο Πρεπίας φαίνεται ὅτι εἶναι μητρωνυμικό: Εὐπρεπίας > Πρεπίας. Τὸ Εὐπρεπία ἀπαντᾷ στὸ ἀγιοταφικό κατάστιχο (φ. 3β) σὲ ἔγγραφη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1586 ἀπαντᾷ τὸ βαπτιστικό Πρεπία⁹⁸. Τοὺς τύπους Εὐπρεπία - Πρεπία συναντᾶμε ἐπίσης ἐπανειλημμένα τὸ 1720 στὴ Φιλιππούπολη καὶ τὴ Στενήμαχο⁹⁹. Τὰ Μοραΐτης (ἀρ. 3) καὶ Καλολιμνιὸς (ἀρ. 57) φαίνεται ὅτι εἶναι ἐθνικά παρωνύμια μάλλον παρά καθαυτὸ ἐπώνυμα.

Ἀπὸ τὰ 160 βαπτιστικά ὀνόματα ποὺ ἀπαντοῦν στὶς 57 ἐγγραφές, τὰ περισσότερα ἦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη —καὶ πολλὰ εἶναι ἀκόμη— συνηθῆ σὲ ὅλο τὸν ἐλληνικὸ χῶρο.

Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ βαπτιστικά ἐκεῖνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὀνόματα ἐπιφανῶν ἄλλοτε βυζαντινῶν οἰκογενειῶν: Συναδηνὸς (ἀρ. 23), Κριτῆς (ἀρ. 25)¹⁰⁰, Χρυσοβέργης (ἀρ. 28) καὶ τὰ ἀνδρωνυμικά: Κόμνα (ἀρ. 24) —ἀπὸ τὸ Κόμνος < Κομνηνός—, Λασκαρίνα (ἀρ. 30 καὶ 33), Σγούραινα (ἀρ. 37) καὶ Δούκινα (ἀρ. 41)¹⁰¹.

Ἀπὸ τὰ λοιπὰ βαπτιστικά ὀνόματα σημειώνονται καὶ σχολιάζονται σύντομα παρακάτω —κατὰ τὴ σειρά ποὺ ἀπαντοῦν στὸ κείμενο— ὅσα δὲν μαρτυροῦνται ἀπὸ ἄλλη πηγὴ ἢ πάντως εἶναι σπανιότατα, ὅσα συνιστοῦν ἰδιάζοντα τύπο καὶ ὅσα φαίνεται ὅτι ἐπιχωρίαζαν στὶς ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τ ὁ π ρ ε, ὁ (ἀρ. 5)· πιθανότατα ἀπὸ τὸ Ντόπρε < Ντόμπρε, ποὺ μαρτυρεῖται τὸ 1720 στὴ Στενήμαχο καὶ τὴν Ἑσκι Ζαγορά¹⁰². Ἡ τροπὴ τῶν φθόγγων

98. Hurmuzaki, *Documente*, τόμ. 14, I (ἔκδ. N. Iorga), Βουκουρέστι 1915, σ. 81.

99. *Χρυσάνθου Ὀδοιπορικό* (ἔκδ. Πηνελόπης Στάθης), σσ. 166, 167, 168-170, 173, 174, 177, 179, 180, 183, 184· πρβλ. *αὐτόθι*, σσ. 170, 177, 185, τὴν ἀνάλογη τροπὴ τοῦ ὀνόματος Εὐμορφία σὲ Μορφία. Στὴ Β. Θράκῃ ἄλλωστε φαίνεται ὅτι δὲν ἦσαν σπάνια τὰ μητρωνυμικά· βλ. π.χ. *αὐτόθι*, σ. 186: Ζαμπέτογλου (στὴ Φιλιππούπολη) καὶ Μάρογλου (στὴ Σήλγυμο). Ὁ Ἀθ. Μπούτουρας, *Τὰ νεοελληνικά κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα*, Ἀθήνα 1912, σ. 158, ἀναγράφει τὸ βαπτιστικό: Πρεπτή.

100. Πρβλ. φ. 19β τοῦ καταστίχου: *Κριτῆς τοῦ κύρ Ἀλέξη* (στὴ Μυτιλήνη). Γιὰ τὸ ἐπώνυμο βλ. Κ. Ἀμάντου, «Τοπωνυμικά σύμμεικτα», *Ἀθηνᾶ*, 22 (1910), σ. 200.

101. Ἄς σημειωθῇ ὅτι στὶς ἐγγραφές τοῦ καταστίχου ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη (φφ. 18β-19) ἀπαντοῦν ὡς βαπτιστικά τὰ ὀνόματα: Ράλης, Λάσκαρης, Συναδηνός, Βατάτζης, Παλαιολόγος, Μάζαρης, Δούκας, Κομνηνός, Σαραντηνός, Καντακουζηνός, Βουλωτής, Κανδύλης, Εὐδαμονογιάννης, Φραντζῆς καὶ τὰ ἀνδρωνυμικά Τορνικίνα καὶ Βρανάδαινα. Ἄλλα βυζαντινὰ ἐπώνυμα καὶ βαπτιστικά τοῦ 17ου αἰῶνα ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη, Τραπεζοῦντα, Καλλιόπολη, Κίο καὶ Αἶνο βλ. στοῦ Μ. Γεδεών, *Μνεῖα τῶν πρὸ ἐμοῦ*, Ἀθήνα 1936, σσ. 84-85, καὶ στῆς Αἰμιλίας Σάρου Ζολῶτα, «Τὸ ἀρχεῖον τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Χίου», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbucher*, 14 (1937-38), σσ. 435-36, 449, ἀπὸ τὴ Χίο.

102. *Χρυσάνθου Ὀδοιπορικά*, σσ. 168, 169, 194. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἦδη τὸ 1316 ἀπαντᾷ στὴ

ντ και μπ στοὺς ἄηχους τ και π ἀντιστοιχῶς εἶναι συνήθης στὸν λόγο τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. — Μ π ἄ ρ λ α (ἀρ. 9)· ἀμάρτυρο. — Σ υ ρ ι ἄ - ν α (ἀρ. 12)· μαρτυρεῖται στὴν Κίο τὸ 1724¹⁰³. — Ὅργετα (ἀρ. 15)· σὲ ἐγγραφή τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου ἀπὸ τῆ Μυτιλήνη (φ. 18β) ἀπαντᾷ τὸ Ὅρηγέτα· στὴ Χίο τὸ 1725 τὸ Ὅριετοῦ¹⁰⁴. — Κυ ρ α θ ῖ ν α (ἀρ. 16) καὶ Κυ ρ ι α - θ ῖ ν α (ἀρ. 20 καὶ 36)· ἀπαντᾷ στοὺς Ἑλεγμοὺς τῆς Βιθυνίας τὸ 1724¹⁰⁵. Σ γ ο υ ρ ῆ ς (ἀρ. 17 καὶ 18)· ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ καταστίχου (φ. 37β), ὅπου ὀνόματα συνδρομητῶν ἀπὸ ἄδηλο τόπο. Μαρτυρεῖται ἐπίσης στὴν Κίο καὶ τῇ Μενεμένη τὸ 1724-25¹⁰⁶. Θε τ ε κ ο ὕ (ἀρ. 17)· ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλη ἐγγραφή τοῦ καταστίχου (φ. 34) ἀπὸ τῇ Νέα Φώκαια· πρβλ. καὶ φ. 65β, ὅπου Θετόκης, Χιώτης στὸν Γαλατά. Τὸν 14ο αἰῶνα ἀπαντοῦν στὴ Μακεδονία τὰ: Θετοκῶ, Θετόκος, ὁ, Θετόκιος¹⁰⁷. — Ρ ῆ γ α ι ν α (ἀρ. 22)· ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλη ἐγγραφή τοῦ καταστίχου (φ. 37β) ἀπὸ ἄδηλο τόπο. Μαρτυρεῖται ἐπίσης τὸν 17ο αἰῶνα στὴν Αἶνο καὶ τὴν Κίο¹⁰⁸, καὶ τὸ 1724 στὰ Μουδανιά, στοὺς Ἑλεγμούς, στὴν Κίο καὶ στὴν Προύσα¹⁰⁹. — Κ ε ρ α μ ἄ (ἀρ. 27)· ἀμάρτυρο. — Κ ι ν ἄ, ἡ (ἀρ. 33), παραφθορὰ ἴσως τοῦ Κανά, ποὺ ἀπαντᾷ σὲ ἐγγραφή τοῦ ἁγιοταφικοῦ καταστίχου (φ. 12) ἀπὸ τῇ συνοικία τῶν «Καραμανιτῶν» στὴν Πόλη, προφανῶς τὰ Ψαμάθια. — Κ α π λ ἄ ν η ς (ἀρ. 35)· ἀπαντᾷ πέντε φορές σὲ ἐγγραφές τοῦ καταστίχου (φφ. 25β, 28β, 76β) ἀπὸ τὸ Μπουρντοῦρ καὶ τὰ Σπάρτα τῆς Πισιδίας —τὴ μιὰ φορὰ ὡς Καπλάν (αὐτόθι, φ. 28β, καὶ Ἀσλάν). — Π α λ ῆ ς (ἀρ. 39)· γράφε Μπαλής, ὅπως ἀπαντᾷ σὲ πολλὲς ἄλλες ἐγγραφές τοῦ καταστίχου (φφ. 18, 21β, 22, 25αβ, 26, 28β, 32) ἀπὸ τὰ Θεῖρα, τὴν Ἀττάλεια, τὰ Σπάρτα, τὴ Μπάρλα, τὸ Μπουρντοῦρ καὶ τὴ Φιλαδέλφεια. — Λ ῖ β ι σ τ ρ ο ς (ἀρ. 40)· ἀμάρτυρο ἀπὸ ἄλλη πηγή· ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν ἥρωα τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος. — Σ π α ν τ ω - ν ῆ ς (ἀρ. 34)· ὡς ἐπώνυμο —μὲ ποικίλες παραλλαγές— εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα¹¹⁰. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν πρωιμότερη μαρτυρία του ὡς βαπτιστι-

Μακεδονία τὸ θηλυκὸ *Τομπρίτζα* (βλ. F. Dölger, *Sechs byzantinische Praktika*, Μόναχο 1949, ἔγγραφο RK, στ. 98· βλ. καὶ ἔγγραφο RV —τοῦ 1341—, στ. 95).

103. Χρυσάνθου Ὁδοιπορικό, σ. 242· αὐτόθι καὶ Συριανὸς καὶ Συριανὸς (στοὺς Ἑλεγμούς τῆς Βιθυνίας· βλ. αὐτόθι, σ. 237) καὶ Συριανὴ (στὸ Παζαρτζίκι· αὐτόθι, σ. 164). Γιὰ τὴν ἐτυμολογία βλ. Κ. Ἀμάντου, Γλωσσογεωγραφικά, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbucher*, 18 (1948), σ. 7.

104. Χρυσάνθου Ὁδοιπορικό, σσ. 263, 266.

105. Αὐτόθι, σ. 236.

106. Αὐτόθι, σσ. 240, 254.

107. Dölger, δ.π., ἔγγραφο RK, στ. 168, καὶ RV, στ. 55, 94, 117.

108. Γεδεών, δ.π., σ. 85.

109. Χρυσάνθου Ὁδοιπορικό, σσ. 235, 238, 239, 245.

110. Χαρ. Μπούρα, «Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκᾶ Σπαντοῦνη στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς - Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων*, 6 (1973), σ. 13 κ.ε.

κοῦ. — Δ ο ὄ κ ι ν α (ἀρ. 41)· στὸν τύπο αὐτὸ ἀπαντᾷ δύο ἀκόμη φορές στὸ κατάστιχο (φφ. 37β, 38, ὅπου ἐγγραφές ἀπὸ ἀδηλο τόπο) καὶ ἄλλες δύο στὸν κοινότερο τύπο «Δοῦκενα» (φφ. 29, 33β, ὅπου ἐγγραφές ἀπὸ τὸ Μπουρντουρ καὶ τὴν Παλαιὰ Φώκαια ἀντιστοίχως). Ἐς σημειωθῇ πάντως ὅτι τὸ ι στὸν τύπο Δοῦκινα δὲν ὀφείλεται σὲ κώφωση τοῦ ε (τοῦ τύπου «Δοῦκενα»), γιὰτὶ ὁ ἴδιος γραφέας ἄλλοῦ (φ. 37β) γράφει «Ρήγενα» καὶ ὄχι «Ρήγινα». — Κ ν έ - ζ η ς (ἀρ. 44)· ἀμάρτυρο ὡς βαπτιστικό· ἀπαντᾷ ὡς ἐπώνυμο τὸν 18ο αἰῶνα¹¹¹. — Θ ε ο δ η γ ι ν α (ἀρ. 57)· ἀπαντᾷ στὴν Καλλιπολὴ τὸν 17ο αἰῶνα¹¹².

Γ') Κάθε ἐγγραφή στὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο προϋπέθετε βέβαια τὴν καταβολὴ ἐκ μέρους τοῦ ἐγγραφομένου κάποιου χρηματικοῦ ποσοῦ (ἢ σπανιότερα κάποιου ἀξιοποιήσιμου ἀντικειμένου) ὑπὲρ τοῦ Ἁγίου Τάφου. Τὸ ἀντάλλαγμα ἦταν ἡ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ συνδρομητῆ στὰ «Δίπτυχα τῆς προθέσεως» — ἢ, ὅπως σημειώνεται στὸ κατάστιχο, στὸ «βραβεῖον» (βρέβιον) — τοῦ Ἁγίου Τάφου γιὰ νὰ μνημονευτῇ σὲ μιὰ ἢ σὲ περισσότερες λειτουργίες. Δυστυχῶς, ἀπὸ τὶς ἑκατοντάδες ἐγγραφές τοῦ ἀγιοταφικοῦ καταστίχου μόνο σὲ σαράντα τρεῖς δηλώνεται τὸ χρηματικὸ ποσὸ καὶ σὲ πέντε τὸ εἶδος¹¹³ τῆς προσφορᾶς τοῦ συνδρομητῆ. Μὲ βάση τὶς σχετικὰ λίγες αὐτὲς περιπτώσεις καταρτίσθηκε ὁ παρακάτω πίνακας προσφορῶν:

Ἀριθμὸς περιπτώσεων	Χρηματικὸ ποσὸ ἄσπρα	φλωρία ἢ δουκάτα
9	12	
2	15	
3	20	
2	24	
1	30	
2	32	
1	36	
10		1
2	100	
3		2
2		4
1		5
2		7
1	500	
2		10

111. Μαρτιέτας Μινάτου, «Ἄγνωστο ἡμερολόγιο», *Ἑλληνικά*, 3 (1930), σ. 472.

112. Γεδεών, *δ.π.*, σ. 84.

113. Π.χ. κάποιος συνδρομητῆς στὰ Θεῖρα τῆς Ἰωνίας (φ. 16) ἐπρόσφερε ἓνα βιβλίον («Τυπικόν»), ἕνας ἄλλος (φ. 63β) *μίαν καδέκλαν βενέτικην*, μιὰ γυναῖκα στὰ Ψαμάθια (φ. 86β) *ἓνα*

Τὸ φλωρί καὶ τὸ δουκάτο¹¹⁴ ἀντιστοιχοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σὲ 60 ἄσπρα¹¹⁵. Ἐπομένως, ἡ διαφορά μεταξύ ἐλαχίστης καὶ μεγίστης προσφοράς ἦταν πολὺ μεγάλη, ἀπὸ 12 ἕως 600 ἄσπρα. Τί ἀντιπροσώπευαν τότε τὰ ποσὰ αὐτὰ σὲ ἀγοραστικὴ ἀξία γίνεται φανερό, ἂν ληφθῇ ὑπόψη ὅτι μὲ ἓνα ἄσπρομποροῦσε κανεὶς νὰ ἀγοράσει δύο ἢ τρία ψωμιά, μὲ 22-24 ἄσπρα ἓνα πρόβατο, ἐνῶ ὁ ἡμερήσιος μισθὸς ἐνὸς γενιτσάρου κυμαινόταν ἀπὸ 4 ἕως 8 ἄσπρα¹¹⁶.

Στὶς ἐκδιδόμενες παραπάνω 57 ἐγγραφές ἀπὸ τὴν Προύσα μόνο σὲ τέσσερις περιπτώσεις δηλώνεται ἡ προσφορά τοῦ συνδρομητῆ: ἀρ. 1: ἓνα πετραχήλι γιὰ μιὰ «ἀγρυπνία» ἀρ. 3: 500 ἄσπρα· ἀρ. 22 καὶ 26: ἓνα φλωρί διὰ νὰ γραπτῇ εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον. Θὰμποροῦσε νὰ προστεθῇ ἐδῶ καὶ ἡ περίπτωση τῆς ἐγγραφῆς ἀρ. 19, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ κύρ Λέων ἐδῶκε ἀπροσδιόριστο ποσὸ γιὰ ἓνα «σαραντάρη», δηλαδὴ ἓνα σαρανταλείουργο, πού, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἄλλες ἐγγραφές, προϋπέθετε προσφορά δύο τουλάχιστον φλωρίων.

Δ') Ὅπως εὐκόλα μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς, κάθε ἐγγραφή τοῦ ἀγιοταφικοῦ καταστίχου εἶναι διαρθρωμένη μὲ ὀρισμένη λογικὴ τάξη: προτάσσεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας ἢ τοῦ «νοικοκυριοῦ» καὶ ἀκολουθεῖ ἡ μνεία —ὄνομαστικὴ ἢ περιφραστικὴ— τῶν ἄλλων μελῶν (συζύγου, παιδιῶν, ἀδελφῶν, γονέων κλπ., ἂν ὑπάρχουν βέβαια). Ἔτσι, οἱ ἐκδιδόμενες παραπάνω 57 ἐγγραφές ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμες φορολογικὲς μονάδες (hane), κατὰ τὴν τουρκικὴ δημοσιονομικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς. Προσφέρονται λοιπὸν κατ' ἀρχὴν γιὰ στατιστικὴ ἀνάλυση καὶ συναγωγὴ δημογραφικῶν συμπερασμάτων, ἀφοῦ ἄλλωστε ἀντιπροσωπεύουν πληθυσμὸ διακοσίω περιπὺ ἀτόμων. Ὡστε τὸ πληθυσμιακὸ αὐτὸ δείγμα εἶναι μὲν μικρὸ ἴσως καθ' ἑαυτὸ, ἂν ληφθῇ ὁμως ὑπόψη ὅτι ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἓνα τέταρτο περίπου¹¹⁷ τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Προύσας κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁπωσδήποτε ἀξιόλογο.

μα· ραμὰ διὰ τὸν νιπτήρα καὶ κάποιος ἄλλος στὸν Γαλατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (φ. 13β) ἓνα κριοντήρι καὶ ... ἓνα σκερπάνι!

114. Μὲ τοὺς ὄρους φλωρί καὶ δουκάτο δηλώνεται στὴν κοινὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς τὸ τουρκικὸ χρυσὸ νόμισμα, πού κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Σουλεϊμάν Α' (1520-1566) ἦταν ἰσοδύναμο μὲ τὸ καθατὸ βενετικὸ δουκάτο.

115. Δ. Α. Νικολετόπουλου, *Περὶ τοῦ νομίσματος ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὀθωνος*, Ἀθήνα 1974, σ. 39, Κωνσταντῖνας Φιλοπούλου Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες τῆς Δύσεως, πηγὴ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στοὺς χρόνους τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, 1520-1566*, Ἀθήνα 1984, σ. 243, Π. Κονόρτα, «Ἡ ὀθωμανικὴ κρίσις τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο», *Τὰ Ἱστορικά*, 3 (1985), σσ. 47-48.

116. Φιλοπούλου Δεσύλλα, ὁ.π., σσ. 280-81, 292-93· πρβλ. Κονόρτα, ὁ.π., σσ. 51-52.

117. Ὅπως σημειώθηκε ἤδη στὴν πρώτη παράγραφο τῆς μελέτης αὐτῆς, ἡ χριστιανικὴ

Ὡστόσο, ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ δείγματος αὐτοῦ ἀπὸ δημογραφικῆς πλευρᾶς προσκόπτει σὲ δύο κυρίως δυσκολίες: α') Τὴν ἀοριστία ὡς πρὸς τὸ φύλο καὶ ἰδίως ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν παιδιῶν ποὺ ὑποδηλώνονται μὲ τὴν τυποποιημένη καὶ συχνὰ χρησιμποιούμενη φράση ... *καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ*. β') Τὴν ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὸ ἂν ὅλοι οἱ ἀναγραφόμενοι γονεῖς τῶν συνδρομητῶν (ἀρ. 4, 5, 9, 11, 13-15, 17, 18, 24-27, 30, 33, 36, 37, 42, 43, 45-51, 52/56, 57) συγκατοικοῦσαν μὲ τὰ παιδιά τους ἢ ζοῦσαν μακριὰ ἀπὸ τὴν Προῦσα, ἐνδεχομένως στὸν τόπο καταγωγῆς τῶν συνδρομητῶν (γεγονὸς ποὺ δὲν ἐμπόδιζε βέβαια τὰ παιδιά τους νὰ τοὺς ἐγγράψουν στὸ ἀγιοταφικὸ κατάστιχο)¹¹⁸. Τὸ δεύτερο αὐτὸ ἐνδεχόμενο φαίνεται πολὺ πιὸ πιθανὸ γιὰ τοὺς γονεῖς τῶν «ξένων ραφτάδων» στὴν Προῦσα, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ πρόσφατα ἐγκατεστημένους ἐκεῖ μετανάστες.

Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὴν πρώτην δυσχέρεια, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν ξεπεράσει ὑποθέτοντας ὅτι στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ στερεότυπη φράση ... *καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ* ὑποδηλώνει δύο παιδιά. Γιὰ νὰ καλυφθοῦν ὅμως καὶ οἱ λιγότερες μάλλον περιπτώσεις ὅπου ὑποδηλώνονται περισσότερα ἀπὸ δύο, δὲν θὰ ἦταν αὐθαίρετο ἂν υἱοθετεῖτο ἕνας συντελεστής 2,5 γιὰ κάθε περίπτωση ἀόριστης μνείας τέκνων. Δὲν εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου εὐκόλο νὰ μετριάσθῃ ἡ ἀβεβαιότητα γιὰ τὸν τόπο διαμονῆς τῶν εἴκοσι ὀκτῶ ζευγαριῶν γονέων ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω, γεγονὸς ποὺ ὑπονομεύει ἐκ προοιμίου κάθε προσπάθεια στατιστικῶν ὑπολογισμῶν¹¹⁹.

Ἐνα πάντως γενικὸ συμπέρασμα μπορεῖ νὰ συναχθῇ μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ ἀβέβαια αὐτὰ δεδομένα: ὅτι ὁ μέσος ἀριθμὸς ἀτόμων κατὰ «νοικοκυριὸν» ἦταν μικρὸς. Συγκεκριμένα, ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι οἱ μνημονεύμενοι γονεῖς τῶν συνδρομητῶν κατοικοῦσαν στὴν Προῦσα, προκύπτει ἕνα σύνολο διακοσίων περίπου ἀτόμων, τὸ ὁποῖο διαιρούμενο μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν «νοικοκυριῶν» (57) μᾶς δίνει ἕνα δείκτη 3,5 ἀτόμων, δηλαδὴ πολὺ χαμηλὸ καὶ καθ' ἑαυτὸν καὶ σὲ σύγκριση μὲ ἀντίστοιχους δείκτες ἄλλων ἐλληνικῶν πληθυσμιακῶν δειγμάτων¹²⁰. Ὁ χαμηλὸς αὐτὸς

κοινότητα τῆς Προῦσας περιλάμβανε 359 ἄτομα τὸ 1522, χίλια ὅμως περίπου τὸ 1576. Ἐπομένως τὸ 1565-67, ὅταν ἐπισκέφθηκαν οἱ Ἄγιοταφίτες τὴν πόλη, ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος πρέπει νὰ ἦταν κάτι λιγότερο ἀπὸ χίλια.

118. Ἡ ὑπόψια ὅτι πρόκειται γιὰ γονεῖς πεθαμένους πρέπει μάλλον νὰ ἀποκλεισθῇ, γιατί σὲ τέτοιες περιπτώσεις — καὶ στὸ ἐκδιδόμενο τμήμα τοῦ καταστίχου (π.χ. ἀρ. 28) καὶ ἄλλου — ὁ Ἄγιοταφίτης καλὸγέρος σημειώνει: «κεκοιμημένοι». Ἐξ ἄλλου, σὲ πολλὰς ἐγγραφὰς (ἀρ. 8, 10, 16, 23, 40, 44) μνημονεύεται μόνον ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς γονεῖς, προφανῶς αὐτὸς ποὺ ἐπιζῇ.

119. Οἱ δυσχέρειες ποὺ ἐπιστημάνθηκαν παραπάνω, ὅσον ἀφορᾷ τὴ δυνατότητα ἐκμεταλλεύσεως τῶν δημογραφικῶν δεδομένων τοῦ καταστίχου ποὺ ἀναφέρονται στὴν Προῦσα, εἶναι πολὺ μικρότερες προκειμένου γιὰ ἐγγραφὰς ἀπὸ ἄλλες ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἰδιαίτερα τῆς ἐνδοχώρας, ὅπου οἱ πληθυσμοὶ ἦσαν γηγενεῖς στὸ σύνολό τους σχεδόν.

120. Βλ. σχετικὰ δεδομένα στοῦ Β. Παναγιωτόπουλου, «Μέγεθος καὶ σύνθεση τῆς οἰκογέ-

δείκτης υποδηλώνει έναν πληθυσμό αποτελούμενο σε μεγάλο ποσοστό από πρόσφυγες ή μετανάστες, από άτομα δηλαδή χωρίς ή πάντως με όλιγομελείς οικογένειες, γεγονός που επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές.

IV. ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥ ΣΥΝΑΞΑΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ ΚΟΣΜΑ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΗ

Ἐκδίδονται με βάση τὸν αὐτόγραφο κώδικα τῆς μονῆς Ἰβήρων 512· δὲν σώζονται ἄλλωστε σὲ ἄλλο χειρόγραφο. Σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἀποκαθίσταται ἡ στίξις. Προστέθηκαν ἐπίσης, ὅπου χρειάζοταν, ὑπογεγραμμένες, τὶς ὁποῖες ὁ συγγραφεὺς κατὰ σύστημα παραλείπει.

Ἐνα-δυὸ ὀρθογραφικὰ λάθη διορθώνονται στὸ ἐπιτασσόμενο τοῦ κειμένου κριτικὸ ὑπόμνημα.

Α'

φ. 106^β Τοῦ αὐτοῦ Μεγάλου Ῥήτορος προσόμοια καὶ κανὼν εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Κοσμᾶν, μαρτυρήσαντα ἐν Προύσῃ τῇ πρὸς Ὀλυμπον· πεποίηκε δὲ ταῦτα ἀξιώσει τοῦ παναγιωτάτου πατριάρχου κυρ Μαξίμου, τοῦ ἐκ Σερρῶν μετατεθέντος.

φ. 107 Ὁ Κανὼν, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Κοσμᾶν λιγαίνω τὸ κλέος τῶν μαρτύρων Μανουήλ...

φ. 110 Οὗτος ἐκ τῶν τῆς Τρίκκης ὑπῆρχε μερῶν, ἐλθὼν δὲ κατέκησεν ἐν τῇ πρὸς Ὀλυμπον Προύσῃ. Γυναικὶ δὲ νομίμως συζυγεῖς καὶ τὸν βίον μετὰ τῶν ἐκεῖσε πιστῶν συνδιάγων ἐν εἰρήνῃ ὑπὸ τινος ἑταιρι-

10 κοῦ διεβλήθη γυναιίου, τῶν ἐκ τῆς Ἄγαρ, ὡς δῆθεν πρὸς τὴν αὐτῆς θρησκείαν ἐξυβρικῶς· καὶ πρὸς τὸν τῆς πόλεως ἡγεμόνα ἐλκυσθεὶς καὶ πολλὰ ὑπ' αὐτοῦ καταναγκασθεὶς μεταβαλεῖν τὴν εὐσέβειαν, τοῦτο μὲν θωπείαις, τοῦτο δ' ἀπειλαῖς, καὶ μὴ πεισθεὶς, ἀλλ' ἀπε-

15 λέγξας αὐτόν, ὡς ἐν τῇ πλάνῃ τυφλώττοντα, καὶ τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινὸν ἀνακηρύξας παρρησίᾳ καὶ αὐτοῦ προθύμως ὑπεραποθανεῖν, εἰ δεήσει, μυριάκις διςχυρισάμενος, ἐξέμηνε τε τὸν ἡγεμόνα καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ. Ὅθεν καὶ τὴν κατ' αὐτοῦ θάττον ἐξήνεγκε ψή-

φ. 110^β τάχος ἐκκαείσης καὶ τοῦ ἁγίου αὐθαίρετῷ γνώμῃ ἀπερχομένου συν-
20 ἀντ' αὐτῷ τῶν ἀπίστων καὶ σπασάμενος ἀκινάκην νύττει κατὰ τοῦ στηθοῦς· καὶ τῷ τῆς σφαγῆς ἐτι περιρρεόμενον αἵματι ἐναέρι-
πρῶσαν τῇ καμίνῳ, ἐν ἣ τὸν τοῦ μαρτυρίου στέφανον ἐκομίσαστο.

νειας στὴν Πελοπόννησο γύρω στὰ 1700», *Τὰ Ἱστορικά*, 1 (1983), σσ. 5-18, καὶ τοῦ Ἰδίου, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1985, σσ. 27 κ.έ., 203 κ.έ.

B'

- φ. 142 Μανουήλ τοῦ Μεγάλου Ῥήτορος κανὼν εἰς τὸν ἅγιον τοῦ Χριστοῦ μάρτυρα Ἰωάννην ἐκ Προύσης τῆς πρὸς Ὀλυμπον ὄντα, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Ἄσμασιν Ἰωάννου ἄθλα θεοῦδέος αὐδῶ...
- φ. 145 Οὗτος ὄρμητο μὲν ἐκ χάρου τινὸς τῶν ἀφηλίου ἀνατολῶν, εὐγεν-
5 νῆς τὴν ψυχὴν κατὰ τὸν πάλαι Ἰώβ, εἰ καὶ μὴ τὸν ὄλβον τὸν κοσμι-
φ. 145^β κὸν ἰσοτά/λαντος· φεύγων δὲ τὰ ἐκ τῶν ἐθνῶν ἐπισυμβαίνοντα
σκάνδαλα καὶ τοὺς ἐντεῦθεν τικτομένους κινδύνους ἔλθων κατῳκη-
σεν ἐν τῇ πρὸς Ὀλυμπον Προύση. Ἐπεὶ δ' ἦν πεπαιδευμένος τὰ
10 ἱερὰ γράμματα, πρῶτον μὲν γυναικὶ συνεζύγη νομίμως, ἔπειτα διά-
κονος τῆς Προουσαίων ἁγίας γέγονεν ἐκκλησίας καὶ τῷ τοῦ λογοθέ-
του κατακοσμεῖται βαθμῷ. Τῆς οὖν συζύγου αὐτῷ τὸν τῆδε μεταμει-
ψαμένης βίον ἐν τῇ τῆς ἡλικίας ἔτι ὧν ἀκμάζοντι πρὸς δεῦτερον
ἀεΐδε γάμον, τῆς διακονίας τὸ ἐνεργὸν ἀποθέμενος· καὶ ἦν αὐτῆς
15 ἀγαθῶς πόνων τοῖς δεομένοις φιλοτίμως ἐπήρκει καὶ τῇ τοῦ Χρι-
στοῦ ἐκκλησίᾳ προθύμως συντρέχων ἦν. Τίς δὲ λόγος ἀρκούντως
τὸν αὐτοῦ περὶ τῶν εὐσεβῶν δογμάτων διηγῆσαι το ζῆλον; πρὸς δὲ
φ. 146 τὸ ἄτυφον, τὸ κοινωνικὸν πρὸς/πάντας, τὸ συμπαθές, τὸ φιλεῦ-
σπλαγχνον, τὸ φιλόξενον, τὸ χαρίεν, τὸ ἐπεικὲς καὶ μέτριον ἐν
20 πᾶσιν αὐτοῦ, τὸ ἀόρητον, τὸ εἰς τάχος σὺν πολλῇ προθυμίᾳ τοῖς
δεομένοις ἐπαρκεῖν, τὸ χήρῃς τε καὶ ὀρφανοῖς πολυτρόπως χεῖρα
βοηθείας ὀρέγειν ἐκ τῶν ἐνόντων αὐτῷ, καὶ μάλιστα τοῖς περὶ τὴν
εὐσέβειαν ὑπὸ τῶν ἀντικαθισταμένων ἐθνῶν κινδυνεύουσιν, ὧν καὶ
πολλοὺς εἵνεκα καὶ διαφόρους πειρασμοὺς καὶ δημεύσεις ὑπέστη;
25 Ταῦτά τοι τὰ κατὰ Θεὸν τοῦ ἁγίου διαβήματα μὴ φέρων ὁ τοῖς
ἀγαθοῖς ἀεὶ βασκαίνων διάβολος, εἰς φθόνον καὶ ἐπιβουλὴν αὐτοῦ
τινὰς τῶν ἐθνικῶν διεγείρει, ἀμέλει καὶ συκοφαντίας κατ' αὐτοῦ
ἀναπλάττουσι καὶ πρὸς φιλονεικίαν καὶ ἔριν ὑποούλως περὶ τῆς
φ. 146^β σφῶν αὐτῶν παροτρύνουσι θρησκείας. / Ὁ δέ, ζῆλον ἔχων περὶ τῆς
30 ἀληθείας διάπυρον, τὴν τοιαύτην τῆς ἔριδος ἀνάπλασιν ὡς προσάν-
τη τοῦ ὄντος ἐξελέγχει γενναίως καὶ τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινὸν
ἀνακηρύττει τοῦ σύμπαντος· καὶ κρατηθεὶς εὐθὺς ὑπ' αὐτῶν μαστί-
ζεται σφοδρῶς καὶ ἀπὸ τῶν τριχῶν βιαίως καθέλκεται μέχρι τοῦ τῆς
35 πόλεως ἐπάρχου, οὐπερ ἐνώπιον στάντες πολλὰ κατεβόησαν ὡς οὐ-
τοσιν ὁ ἀνὴρ τὴν μὲν ἰδίαν ὑπερυψῶν τυγχάνει θρησκείαν, τὴν δ'
ἡμετέραν εἰς οὐδὲν λογίζεται. Ὁ ἐπαρχος δὲ ταῦτ' ἀκούσας τῷ
αὐτοκράτορι παραπέμπει μετὰ τῶν αὐτοῦ κατηγόρων γραφῇ τὰ κατ'
αὐτὸν εἰς πλάτος ἐκθέμενος. Ἐπεὶ δὲ παραστάντα τὸν ἅγιον ὁ κρα-
τῶν ἴδοι πολλοῖς ἐπιχειρήμασιν ἐπειρᾶτο τοῦτο μὲν θωπείαις, τοῦτο
40 δὲ ἀπειλαῖς ὑποποιήσασθαι, ὁ δὲ πύργος ἦν ἀτεχνῶς ἀκατάβλητος
φ. 147 καὶ σιδηρεὰ τις ψυχὴ, μήτε κολακείαις ὑπαγόμενος μήτε ἀπειλαῖς

κατασειόμενος ὥστε ἀπὸ τῆς εἰς Χριστὸν μεταβῆναι πίστεως. Ὅθεν τὸ ἀμετάβλητον αὐτοῦ ὁ κρατῶν κατανοήσας καὶ τὸ μεταπεῖσαι αὐτὸν ἀπαγορεύσας τὴν κατ' αὐτοῦ ψῆφον ἐξήνεγκε πυρίκαυστον
 45 γενέσθαι ἀποφηνάμενος· καὶ παραλαβόντες αὐτὸν οἱ δῆμιοι ἐξάγουσιν ἔξω που εἰς τι δένδρον, ἔτυχε γὰρ τῆνικαῦτα σκηνοῦμενος ἐν τινι τῶν περὶ Θράκην πεδίων, ὅπερ δὴ δένδρον στελέχῳ ἐνὶ κάτωθεν ἐνιζόμενον εἰς τρεῖς ἄνω διμερίζετο κλάδους, οἰκονομικῶς, οἶμαι, τῇ θείᾳ εὐρεθὲν οὕτω προνοίᾳ, τὸ ἐν δῆπου καὶ τρισσὸν τῆς μιᾶς
 50 θεότητος ὑποδηλῶν, ὑπὲρ ἧς ὁ ἅγιος μέχρις αἵματος ἠγωνίσατο· καὶ τοῖνυν ἐν αὐτῷ δῆσαντες περιάπτουσι πῦρ τοῦ μετρίου βραχύτερον, φ. 147^β ἵνα κατ' ὀλίγον / φλεγόμενος μεταβληθεῖ ὑπενδούς τῇ τοιαύτῃ τιμωρίᾳ ἣ μένων ἀμετάβλητος τὸ τοῦ θανάτου τέλος ὁδυνηρότερον σχοίῃ τῷ μήκει· ἀμέλει τοι καὶ ἐν μιᾷ ὅλῃ τριώρῳ κατολίγον καιόμενος καὶ προσευχόμενος τῷ Θεῷ τὸ πνεῦμα παρέδωκεν.

3 ἄθλα 38 ἐκθέμενος· ἀρχικὰ εἶχε γραφῇ ἐκθεῖς 50 ὑποδηλοῦν.

Ὁ συντάκτης τῶν δύο συναξαρίων Μανουὴλ Κορίνθιος († 1530/31) δὲν ἦταν μόνο γόνιμος καὶ δόκιμος συνθέτης λειτουργικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ γενικότερα συγγραφέας σημαντικώτατος καὶ μάλιστα ὁ πρῶτος χρονικὰ ἄξι-
 ος λόγου μεταβυζαντινὸς λόγιος ποὺ ἔδρασε στὴν τουρκοκρατούμενη Ἀνατολή. Ὁ κώδικας τῆς μονῆς Ἰβήρων 512, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκδίδονται τὰ δύο συναξάρια, περιέχει ἀποκλειστικὰ ἔργα δικά του καὶ εἶναι σχεδὸν στὸ σύνολό του αὐτόγραφος¹²¹. Τὰ δύο συναξάρια —ποὺ εἶναι γραμμένα στὸν κώδικα μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα— δὲν εἶναι αὐτοτελῆ κείμενα· ἀποτελοῦν μέρη τῶν δύο ἀντιστοιχῶν κανόνων ποὺ συντάξε ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος γιὰ τοὺς νεομάρτυρες Κοσμὰ καὶ Ἰωάννη. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ δύο κανόνες ἀφενὸς εἶναι σχετικὰ ἐκτενεῖς (φφ. 106β-112 καὶ 142-150β ἀντιστοιχῶς) καὶ ἀφετέρου δὲν περιέχουν παρὰ ἐλάχιστα ἱστορικὰ στοιχεῖα —ποὺ σημειώνονται παρακάτω—, περιορίστηκα στὴν ἔκδοση τῶν δύο συναξαρίων μόνο, πού, ὡς συνήθως, παρεμβάλλονται μετὰ τὴν ἔκτη ὥδή.

121. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Οἱ Μεγάλοι Ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, 16 (1962), σσ. 17-38, τοῦ ἴδιου, «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου», *Πελοποννησιακά*, 8 (1971), σσ. 137-146, Α. Βρανούση, «Les "Conseils" attribués au prince Neagoe (1512-1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec», *Actes du IIe Congrès Intern. des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. 4, Ἀθήνα 1978, σσ. 377-87, καὶ Δημ. Ζ. Σοφianoῦ, «Ὁ νεομάρτυρας Μιχαὴλ Μαυροειδῆς ὁ Ἀδριανουπολίτης. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ Μεγάλου Ρήτορος Μανουὴλ Κορίνθιου κ.ά.», *Θεολογία*, 54 (1983), σσ. 779-816, καὶ τόμ. 55 (1984), σσ. 237-56, 434-58, 739-71, καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθήνα 1984.

Και ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὸν νεομάρτυρα Κοσμά, τὸν ἐκ τῶν τῆς Τρίκκης μερῶν καταγόμενον καὶ ἐν Προύσῃ μαρτυρήσαντα, ὁ χρόνος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ μαρτυρίου του μπορεῖ νὰ προσδιοριστῇ γενικά στο δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα, ἀφοῦ, ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο τοῦ κανόνα, ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος τὸν συνέθεσε ἀξιῶσαι τοῦ παναγιωτάτου πατριάρχου κυρ Μαξίμου τοῦ ἐκ Σερρών μετατεθέντος, δηλαδή τοῦ Μαξίμου Δ', ποῦ πατριάρχευσε ἀπὸ τὸ 1491 ὡς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1497. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ποικίλα λειτουργικά καὶ ἄλλα κείμενα (ἀκολουθίες, ἐγκώμια, κανόνες, μαρτυρολογία κλπ.) ποῦ ἀναφέρονται σὲ νεομάρτυρες γράφονταν συνήθως ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐντύπωση τῶν σχετικῶν γεγονότων ἢ πάντως ὄχι πολὺ μετὰ τὸν χρόνον τοῦ μαρτυρίου τους, μπορούμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Κοσμᾶς μαρτύρησε τὴν τελευταία ἢ τὸ πολὺ τὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ 15ου αἰώνα.

Τὸ συναξάρι τοῦ Κοσμᾶ εἶναι σύντομο καὶ δὲν μᾶς δίνει ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ του πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Κοσμᾶς εἶχε ἔρθει στὴν Προῦσα ἀπὸ κάποιο χωριὸ τῶν Τρικάλων καὶ ὅτι ἦταν ἑγγαμὸς. Σχετικὰ μὲ τὴ σύζυγό του, σὲ κάποιο τροπάρι τοῦ κανόνα παρέχεται ἡ πρόσθετη πληροφορία ὅτι αὐτὴ εἶχε ἀντιταχθῇ στὴν ἀπόφαση τοῦ ἀνδρα τῆς νὰ φθάσει ὡς τὸ μαρτύριο, ὁ κλεινὸς δὲ νῦν Κοσμᾶς, τῇ τῆς συνεύνου βουλῇ μὴ ὑπέιξας, ζωῆς κατηξίωται (φ. 108).

Ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος συνέθεσε τὸν κανόνα στὸν Κοσμᾶ γιὰ νὰ τιμηθῇ καὶ νὰ τιμᾶται ἐφεξῆς ἡ μνήμη του ἀπὸ τὴ μικρὴ χριστιανικὴ κοινωνία τῆς Προῦσας κατὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ μαρτυρίου του. Ὅτι ὁ κανόνας προοριζόταν γιὰ τοπικὴ λειτουργικὴ χρῆση φαίνεται ἀπὸ τὶς ποικίλες ἐνδείξεις καὶ φράσεις ποῦ περιέχει, ὅπως: *Ὡς φαιδρὰ νῦν ἐέστη ἡ θεία μνήμη σου...* (φ. 111)· καὶ παρακάτω: *Μεγαλύνει ὑμνοῦσα Χριστὸν τὸν Κύριον Προουσαῶν ἡ πόλις ἐν τῇ ἀθλήσει σου καὶ πρεσβευτὴν πρὸς αὐτὸν νῦν προβάλλεται ῥυσθῆναι τυράννων κακώσεως ἐν τάχει* (φ. 111β). Ὁ τελευταῖος ὑπαινιγμὸς, ποῦ υποδηλώνει τὶς μύχιες προσδοκίες —ἢ αὐταπάτες— τοῦ συγγραφέα —καὶ πιθανῶς καὶ ἄλλων—, εἶναι γιὰ τὴν πρωιμότητά του ἀξιοσημείωτος¹²².

Ἐκτενέστερο καὶ πλουσιότερο σὲ λεπτομέρειες εἶναι τὸ συναξάρι τοῦ νεομάρτυρα Ἰωάννη. Ὁ χρόνος τοῦ μαρτυρίου του δὲν δηλώνεται κι ἐδῶ, δηλώνεται ὅμως ἡ ἡμερομηνία: 9 Ὀκτωβρίου, στοιχείο ἀπαραίτητο προκειμένου νὰ ἐνταχθῇ ἡ ἑορτὴ τῆς μνήμης του στὸ τοπικὸ ἐορτολόγιο τῆς ἐκκλησίας τῆς Προῦσας. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει ἀκόμη νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ σύνθεση τοῦ κανόνα στὸν νεομάρτυρα Ἰωάννη ἔγινε σὲ χρόνον ποῦ δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὰ σχετικὰ γεγονότα, τουλάχιστον ὄχι τόσο ποῦ νὰ

122. Γιὰ τὶς ἐναλλαγὲς ἀπελευθερωτικῶν προσδοκιῶν καὶ ἀπογοητεύσεων τὴν ἐποχὴ ἔκεινη καὶ λίγο ἀργότερα βλ. X. Γ. Πατρινέλη, *Συμβιβασμοὶ καὶ προσδοκίες. Οἱ ἡγετικὲς ομάδες τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέναντι στὸ ἔθνικὸ πρόβλημα* (πανεπιστημιακὰ μαθήματα), Θεσσαλονικὴ 1988.

έχει ξεχαστή στο μεταξύ ή ήμερομηνία του μαρτυρίου του, όπως είχε ξεχαστή, καθώς φαίνεται, ο άκριβης τόπος της καταγωγής του. Έπειδή δε ο κώδικας της μονής Ίβήρων 512 γράφτηκε προς το τέλος της μακράς ζωής του Μανουήλ Κορινθίου (δρᾱ 1480-1530/31), γύρω στο 1520, περιέχει όμως και νεανικά του έργα, μπορούμε —χονδρικά έστω— να ορίσουμε τόν χρόνο του μαρτυρίου του Ίωάννη στα τέλη του 15ου ή στις αρχές του 16ου αιώνα.

Άξιοσημείωτες είναι οι πληροφορίες του συναξαρίου ότι ο Ίωάννης ήταν *παιδευμένος τὰ ἱερὰ γράμματα*, ότι απέκτησε σημαντική περιουσία στην Προύσα —άγνωστο τι επαγγελλόμενος— και πρό παντός ότι δικάστηκε τελικά και καταδικάστηκε από τόν ίδιο τόν σουλτάνο, που στρατοπέδευε τότε στη Θράκη. Ανάλογες περιπτώσεις παραπομπής σέ δίκη και καταδίκης νεομαρτύρων από τόν ίδιο τόν σουλτάνο είναι σπάνιες. Άλλά ή πιό έντυπωσιακή είδηση τού συναξαρίου είναι ότι ο Ίωάννης, χειροτονημένος διάκονος ήδη, εγκατέλειψε τς τάξεις τού κλήρου μετά τόν θάνατο τής συζύγου του και αυτοαποσχματίστηκε για να μπορέσει να συνάψει δεύτερο γάμο. Ωστόσο, ή τολμηρή αὐτή ενέργειά του όχι μόνο δέν τόν έκανε, καθώς φαίνεται, λιγότερο άποδεκτό από τη χριστιανική κοινωνία τής Προύσας, αλλά και δέν άποτέλεσε κάλυμα για τη μετέπειτα άγιοποίησή του¹²³.

Όπως και στην περίπτωση τού νεομάρτυρα Κοσμᾶ, ο κανόνας για τόν Ίωάννη προοριζόταν για λειτουργική χρήση από την έκκλησία τής Προύσας κατά την έπέτειο τού μαρτυρίου του. Σέ τροπάρια τού κανόνα συναντάμε π.χ. στίχους, όπως: *Ό δήμος εύφράνθητι τῶν Προυσαέων σήμερον...* (φ. 144)· και παρακάτω: *Προυσαέων σήμερον έευφραινέσθω ή κλεινή όμήγυρις...* (φ. 144β).

V. ΔΥΟ ΓΡΑΜΜΑΤΑ «ΣΤΟΝ ΣΤΑΘΗΝ ΤΟΝ ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΥΣΑ», 1565

Έκδίδονται από τόν κώδικα Vatic. gr. 2124, φφ. 157 και 158 (άρ. 138 και 139), όπου και τὰ δύο σώζονται στο πρωτότυπο και σέ πολὺ καλή κατάσταση.

Α') Τό πρώτο γράμμα (φ. 157, άρ. 138) έχει γραφτή από δύο χέρια. Μὲ τὸ πρώτο χέρι γράφτηκε τὸ κύριο μέρος τού γράμματος (στ. 1-24) και με τὸ δεύτερο οί δυὸ τελευταίες παράγραφοι (στ. 25-35). Στην πίσω —έξωτερική— όψη τού φύλλου έχουν γραφτή —άντι τής διευθύνσεως τού άποδέκτη— οί εξής οδηγίες: Μὲ τὸ πρώτο χέρι: « *† Δοθήτω στάς χείρας, στόν Μανού/σον τόν Προβατάρη στήν ά/γίαν Άνα στόν Άγγώνα και να/τό στήλη στήν Ρώμην τήν πρεσ/βυτέρα, στόν Στάθην τόν/Καραμανλή. και εί τις τό/παγέ-*

123. Κατά τούς πατέρες τής έκκλησίας, τὸ μαρτύριο έχει τήν ίδια έξιλεωτική ίσχύ με τὸ βάπτισμα· βλ. Χ. Άνδρούτσου, *Δογματική*, Άθήνα 1907, σ. 326.

νει στα χερίά του θέλει / Έχει μέγα συχώριο». Μὲ τὸ δεύτερο χέρι: « † Δωθήτω ὁ γραφή στόν Ἀγκόνα, στήν ἐκκλη/σίαν τοῦ Ἀγγόνος, νά τήν πέσουν εἰς τα χέρ/ρα του μισερ Μανούσου Προβατάρη, / ἡστήν παλεάν Ρώμην, καί ἐκεῖνος νά την/δόσι τοῦ Στάθη τοῦ Καραμανλῆ ἀπο την Πρού/σα. καί ντίς το παγένη στα χέρ<ια> του νά το / ημπάσι ὡ Θεός ὕστην παραδίσων». Ἐνα τρίτο χέρι πρόσθεσε — ὅταν προφανῶς τὸ γράμμα εἶχε φτάσει στήν Ἰταλία— τήν ἐξῆς ἐνδειξη: «Data in mano mr Manuso Provatari/in Sta Ana in Anchona et qui dara/recapito ala pr(esen)te l(ete)ra sara grato/ap(res)so a Dio [.....] a la p(rese)nte l(ete)ra/a Roma Estatios o Caramanis».

Β') Τὸ δεύτερο γράμμα (φ. 158, ἀρ. 139) ἔχει γραφτῇ μὲ χέρι διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ πρώτου γράμματος. Στὴν πίσω —ἐξωτερικὴ— ὀψη τοῦ φύλλου, μὲ τὸ ἴδιο χέρι, ἡ ἐνδειξη: «† Ἀπὸ Προύσης. / † Νά δοθῇ εἰς τήν Ἀγγώνα, εἰς τήν ἀγίαν Ἄννα, εἰς τήν ἐκκλησίαν· / νά δοθῇ εἰς χεῖρας τοῦ ἱερέως ὁποῦ τήν ψάλλει. καί / σέ παρακαλοῦμεν, δέσποτα, νά συνδράμης, νά σω/θείς ἐν Κυρίῳ, νά τήν ἀποστήλῃς μὲ ἄνθρωπον καλόν εἰς / τήν παλαιάν Ῥώμην, εἰς τοῦ μισέρ Μανούσου τάς χεῖρας, τοῦ / Προβατάρη· καί ἐκεῖνος νά τὸ δώσει τοῦ Στάθη τοῦ Καραμανλή / ἀπὸ Μπροῦσσα».

Τὰ κείμενα παρατίθενται σὲ διπλωματικὴ ἔκδοση, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ πρωτότυπα ἔγγραφα. Ρυθμίστηκε μόνο ἡ στίξις καί κεφαλαιογραφήθηκαν τὰ ἀρχικὰ τῶν κυρίων ὀνομάτων. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα διορθώνονται ἡ ἐξηγοῦνται μόνο οἱ λέξεις ἐκεῖνες τοῦ κειμένου ποὺ ἐξαιτίας τῆς ἐσφαλμένης γραφῆς τῶν εἶναι ἀκατανόητες ἢ ἐπιδεκτικὲς παρερμηνείας.

Α'

† Ὑγεῖες καί χερετίματα ἀπὸ τήν γυναῖκα σου τήν Σεβαστῇ καί ἀπὸ τόν ἀδελφόν σου τόν Γιάνη /² εἰς σε σένα, ἀδελφέ Στάθη ἀπὸ τήν Προύσα, ὁ Καραμανλῆς. Ὁ ἀδελφός σου ὁ Γιάνης τό σπίτι /³ ὁποῦ ἐκάθοτοαν ἐξέβην ἀπὸ τοῦ Μοτουνόγλου τά σπίτια καί ἐπίγεν εἰς τό ἐδικό σου τό σπίτι καί κοιτά/⁴ζῇ τά παιδιά σου καί τήν φαμίλιαν σου· καί τά παιδιά σου ἐγυναν τρανά καί δέν εἰποῶ νά τά κάμω /⁵ ζάπτη, ὅτι κλέγουν καί γυρέβουσι σε μέ πόνους καί δάκρυα πολλά. καί ἀπὸ τόν κυρίτζη τόν Κοστή νά ξέ/⁶ρης δέν ἔχει διάφορον ἢ φαμίλια σου, μόνον πάλε ὁ Γιάνης ὁ ἀδελφός σου κοιτάζῃ καί τά παιδιά σου καί τήν /⁷ φαμίλιαν σου καί δέν ἔχει τί νά κάμῃ τοῦ λόγου του· καί νά ἤξερεν τό πῶς θέλῃς ἔλθῃ ὁ ἀδελφός σου, /⁸ τό παιδί του ἤθελεν κάμῃ κουρμπάνη, ἀν ἤρχονταν ἀπὸ τό χέρι του, τόσον σε διψᾷ ἡ καρδιά του. καί ἀπὸ /⁹ τά κουτάβια ὁποῦ σε πῆραζαν ἤσασέν τους καί τίποτες ἔνοια νά μὴν ἔχεις. καί ἐγύρου, ἀδελφέ, καί πίσε /¹⁰ καλά καί ἔλα καλά νά ἔλθῃς στα παιδιά σου, ὅτι κλαίουں νυχτῶς καί ἡμερῶς διατε σένα. καί ἀν ἤσουν σιμᾷ /¹¹ πούπετα, ὅσάν στήν Σαλονίκι ἢ καί μακρίτερα, ἤθελα σικοθῇ νά ἔλθω ζητῶντας, ἀμὴ τόσον τόπον /¹² πῶς νά ἔλθω, ὁποῦ δέν ἔχω τό ποῦ ναφίκω τά παιδιά σου καί τήν φαμίλια σου; ἀλλά οὐδέ ξέρω τό ποῦ /¹³ νά περπατῶ νά σε γυρέβω. καί συλογίσου τήν ψυχὴν σου, νά συκοθῇς νάλθῃς νά μὴν σε εὕρῃ

τό κρί/¹⁴μα τῶν παιδίων σου καί τῆς φαμίλια σου καί τό ἐδικό μου. καί ἡ γαινεά σου ὅλοι τό ἐχάρικαν τό /¹⁵ πῶς ἦλθεν ἡ γραφή σου. καί ἀπό ταῖς τρεῖς γραφαῖς ὅπου ἔστηλες μόνον ἡ στερινή ἡ γραφή ἦλθεν /¹⁶ καί ὁ κόσμος ἐθαύμασεν στή τόπον ἐπήγες καί ἀποκούπισες. καί ἄλλον ὄχι καί ὁ Θεός μετὰ σοῦ.

/¹⁷ † Καί ἡ γραφή σου ἦλθεν Σεπτεβρίω εἰς τάς δύο· ἔγραψαμε το καί τό χαρτί ὅπου σε στέλνομεν τήν ἡμέρα ὁ/¹⁸ ποῦ ἦλθεν τό χαρτί σου, ἀφ' ἐξ'.

/¹⁹ † Ἄλο γίνωσκε, ἀδελφέ κύρ Στάθη, ὅτι ὁ κουπάρος σου ὁ Θωμᾶς ἐπέθανεν καί σύ νάσε καλά. καί ὁ ἐ/²⁰ πτωχός ὁ Γιάνης ὁ ἀδελφός σου μόνον ἐσένα ἔχει καί σύ αὐτόν. καί ὁ Σοφιανός, ὁ υἱός σου, σε παρα/²¹ καλῇ πολά να συκοθῆς να ἔλθης, ὅτι καί δέν ἔλθης, νά ξέρης εἰς σε κείνον τόν κόσμον στράτα δέν /²² θέλῃς εὔρη να πᾶς.

/²³ † Ἄλο να ξέρεις, ἀδελφέ, μη πλανηθῇς καί στύλης ἄσπρα ἢ πολά ἢ ὀλίγα, ὅτι τά ἔχεις χαμένα, ἃ τα στήλης /²⁴ καί δέν μᾶς τα θέλουν φέρει, μόνον ὅταν ἔλθης ἐσύ τά θέλῃς φέρεῖ.

/²⁵ † Καί αν εἶναι καί κοπιάσις καί ερθῇς, στάσου στην Καλίπολι καί στήλε ἡψηλῇ γραφήν να ελθῶ να ενοθούμεν υ διῶ /²⁶ [να σταθοῦμεν μαζύ ευθου να ερθούμεν, αν εἶναι καί σου ἀρέσι ω κοσμος αυτοῖναι} /²⁷ ἂν θέλῃς να σταθοῦμεν ἐδῶ, καλῶ, α δεν θελήῃς να σταθοῦμεν ἐδό καί σου ἀρέσι ὁ τόπος αὐτόνε, /²⁸ να πάρῃς καί εἰσι τήν φαμελήαν σου καί ἐγῶ να ερθοῦμεν αὐτοῦ.

/²⁹ † Ὑ δε καί δεν σου βωλέσι να ερθῇς, να δώσις βεβέω γράμα /³⁰ να μας φέρουν καί να γράψῃς τοῦ πατρός μας το ὄνομα /³¹ καί τῆς μητε<ρ>ας μας καί ὅλα τα σιμάδια, ὅτι διῶ φλουρία ἐβα/³² λα αμανατη να τα παρη ω Ευρεος, σαν μου φέρει τήν γραφήν /³³ σου· και γηα ταυτό γηρέβο τα σιμαδια, να μην με γελάσουν /³⁴ υ Ευρέυ και φερουνε μας ψευτηκι γραφήν. αμι ας /³⁵ μα<ς> λήπουν η γραφες σου καί κόπιασε ἀτό σου, αν αγαπας τόν Θεόν.

9 πῖσε = ποί(η)σε 25 ἡψηλῇ = ψηλῇ 26 ευθου = εὐτοῦ 26 ὁλόκληρος ὁ στίχος ἔχει διαγραφῇ
29 Ὑ = εἰ 32 Ευρέος = Ἑβραῖος.

Β'

† Ὑγίες καί χαιρετίσματα ἀπό ἐμένα τόν Ἰωάννη εἰς τόν ἀδελφῶ μου τόν Στάθη καί ἀπό τήν γυναῖκα σου καί ἀπό τα παιδιά σου πολλὰ χαιρετίσματα. /² Καί νά ἡξευρης τα παιδιά σου κλαίουσιν νύκτα καί ἡμέρα, καί ὁ Σοφιανός. καί ἰδές τόν Θεόν ποῦ μένει καί ἔπαρε καί ἔλα εἰς τά παιδιά σου. καί /³ ἐγῶ ὁ ἀδελφός σου τά περιβλέπω τά παιδιά καί ὁ κουμπάρος σου ὁ Θωμᾶς ἀπόθανεν. καί ἐγῶ ἔως τόρα ἐδυνόμουν καί ἀπόβλεπα /⁴ τά παιδιά σου, τόρα δέν δύνομαι, μόνον κάμε να ἔλθης. καί διὰ τά σκηλιά τοῦς Τούρκους τίποτες μήδέν φοβᾶσαι· ἀπόβγαλά τα καί ἐψῶ/⁵ φησαν πολλοί ἀπαύτους. καί ἂν δέν ἐρθῇς ἐδῶ εἰς τήν Μπρούσα, ἔλα εἰς τήν Καλίπολι νά σε ἀπολαύσωμεν, <ἡ> εἰς τήν Μπόλη. καί μηνυσέ μας νά ἐπάρο τό παι /⁶ δι σου νά ἐρθω νά σε ἰδῶ. ἡ δέ καί σε ἀρέσει τίποτες ὁ κόσμος αὐτοῦ καί ἦναι καλός, ἔλα καί ἔπαρε τήν

φαμελία σου καὶ τό παιδί σου τόν Σο/⁷φιανό, ὅτι ἐδῶ ἦναι Τουρκιά καὶ νά μηδέν τό ἀλοπιστήσουν. καὶ ἄλλον οὐχί, καὶ ὁ Θεός μετα σένα. καὶ ἐσύ μᾶς ἀπέστειλες γραφές /⁸ τέσσαρες, καὶ ἀπό τέσ τέσσαρες ἦρθε μία γραφή εἰς τάς χεῖρας μας καὶ ὥσαν τό ἤκουσαν ἡ γιτώνη σου καὶ ἐμεῖς, ἐθαυμάστημαν εἰς τί τόπον /⁹ ἐκατήντησες, καὶ ἐμεῖς σε ἤχαμεν διὰ ἀπεθαμένον. καὶ ὥσαν ἦρθεν ἡ γραφή, ὅλλοι ἐχάρηκαν. καὶ μή θαρῆς ὅτι ὁ γυναικαδελφός/¹⁰ σου ὁ Κωστής ἀποβλέπει τήν γυναίκα σου, ἀμή ἐκεῖνος ὁλότελα δέν τοὺς κιτάζει, ἀμή ἐγὼ ἂν ἐλίπα, ἦταν χαϊμένοι. καὶ νά κάμης ὁ τι/¹¹ κάμης νά ἔρθης. καὶ ἐσύ ἤξεύρης ὅτι ἄλλον ἀδελφόν δέν ἔχω ἐξῶ ἀπό σένα· καὶ ἂν ἀποθάνω, δέν λύνομαι ἀπό τόν καμόν τόν ἐδικῶ σου.

/¹² Να δωθῇ εἰς τόν Ἀγγώνα, εἰς τήν ἁγίαν Ἄννα, εἰς τόν ἱερέα ὁποῦ τήν ψάλλει· καὶ παρακαλοῦμεν τήν ἀγιωσύνην σου, δέσποτά μου, νά τό ἀποστήλῃς εἰς τήν παλαιάν /¹³ Ρώμη νά δωθῇ εἰς τοῦ μισέρ Μανούσου τοῦ Προβατάρη καὶ ἐκεῖνος θέλει εὖρη τόν Στάθη τόν Καραμανή ἀπό τήν Μπρούσα.

6 ἦ = εἰ 11 καμόν = καμήν.

Ὁ ἐλληνικός βατικανὸς κώδικας 2124, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐκδίδονται τὰ δύο γράμματα, εἶναι στὴν πραγματικότητα δέσμη μὲ 165 ἐπιστολές, ὅλες σχεδὸν πρωτότυπες καὶ γραμμένες στὴν ἐλληνικὴ. Ἀποστολεῖς τῶν γραμμάτων αὐτῶν εἶναι ἀποκλειστικὰ σχεδὸν Ἑλληγνες, λόγιοι, κληρικοὶ, σπουδαστὲς ἢ ἀπλοὶ ἰδιῶτες, παραληπτές δὲ ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΓ' (1572-1585), ὁ καρδινάλιος Σιρλέτος († 1585), ὁ Κρητικὸς λόγιος Μανουὴλ Προβατάρης (31 ἐπιστολῶν) καὶ διάφοροι ἄλλοι ἐπιφανεῖς ἢ ἄσημοι Ἴταλοι καὶ Ἑλληγνες¹²⁴.

Τὰ δύο γράμματα ποὺ ἐκδίδονται παραπάνω περισώθηκαν προφανῶς ἀπὸ τὸν «Γραφέα» τότε (1556-1571) τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Μανουὴλ Προβατάρη¹²⁵, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὶς ἀναγραφόμενες καὶ στὰ δύο γράμματα ὁδηγίες, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ θὰ τὰ παραλάβανε ἀπὸ τὸν ἐφημέριο τῆς Ἀγίας Ἄννας στὴν Ἀγκώνα¹²⁶ γιὰ νὰ τὰ ἐπιδώσει στὸν τελικὸ ἀποδέκτη. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ γράμματα δὲν ἔφθασαν ποτὲ στὰ χέρια τοῦ Στάθη τοῦ Καραμαν-

124. Γιὰ τὸν κώδικα βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέτον († 1585) ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ βατικανοῦ κώδικος 2124», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 17 (1967), σσ. 45 κ.ἑ.

125. Paul Canart, «Un Crétois scriptor de la Bibliothèque Vaticane: Emmanuel Provataris», *Κρητικὰ Χρονικά*, 15-16 (1963), σσ. 84-96. Τοῦ Ἰδίου, «Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546-1570). Essai d'étude codicologique», *Mélanges Eugène Tisserant*, 4 (= *Studi e Testi*, 236), Βατικανὸ 1964, σσ. 173 κ.ἑ.

126. Ἡ Ἀγκώνα ἦταν τὸ κύριο λιμάνι εἰσόδου στὴν Ἰταλία γιὰ ὅσους ταξίδευαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴ Ρώμη. Εἶχε ἀκμαία τότε ἐλληνικὴ παροικία, μὲ ἐνοριακὸ ναὸ τὴν Ἀγία Ἄννα. Καθὼς ὅμως οἱ ἐφημέριοι ἦσαν μάλλον περαστικοὶ καὶ ἀλλάζαν συχνὰ (Ἀναστάσιος Πόρφυρος, 1553-54, Ἰωάννης Ναθαναήλ, 1573-74, Ἰωάννης Εὐδριπώτης, 1583-85), δὲν εἶναι γνωστὸ ποῖος ἦταν ὁ ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τὸ 1565.

λῆ, εἴτε γιατί εἶχε φύγει στοὺς μεταξὺ ἀπὸ τῆς Ρώμης εἴτε γιατί τὸν εἶχε ἤδη προλάβει ὁ θάνατος.

Τὰ δύο γράμματα ἔχουν οὐσιαστικά τὸ ἴδιο περιεχόμενο, μολονότι διαφέρουν ἀρκετὰ στὴ φραστική τους διατύπωση. Τὸ πρῶτο εἶναι ἀναλυτικότερο, ἀφοῦ καὶ σὲ ἔκταση εἶναι διπλάσιο ἀπὸ τὸ δεύτερο. Εἶναι φανερό ἐξάλλου ὅτι τὸ δεύτερο γράμμα γράφτηκε συγχρόνως σχεδὸν μὲ τὸ πρῶτο καὶ εἶχε χαρακτηρὰ ἐφεδρικό: νὰ ἀντικαταστήσει τὸ πρῶτο σὲ περίπτωσιν πού αὐτὸ θὰ χανόταν στοὺς δρόμους. Τὴν ἴδια μέθοδο ἄλλωστε εἶχε ἀκολουθήσει, φαίνεται, καὶ ὁ Στάθης ὁ Καραμανλῆς, στέλνοντας στοὺς δικούς του στὴν Προῦσα τρία ἢ τέσσερα ἀλλεπάλληλα γράμματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὸ τελευταῖο ἔφθασε στὸν προορισμό του (Α', στ. 15, Β', στ. 7-8).

Τὸ κύριο μήνυμα πού ἐκφράζεται καὶ στὰ δύο γράμματα εἶναι ἡ ἀδελφονία τοῦ ἀδελφοῦ καὶ τῆς οἰκογένειας τοῦ Στάθου γιὰ τὴν ἐπιστροφή του κοντὰ τους. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημεῖωτο ὅτι, προκειμένου νὰ ξανασιμῶν, οἱ δικοὶ του δέχονταν νὰ ἀφήσουν τὴν Προῦσα καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν κάπου ἄλλου, στὴν Καλλιπόλιν ἴσως ἢ στὴν Πόλιν (Α', στ. 25-28, Β', στ. 5-6). Οἱ λόγοι μιᾶς ἐνδεχόμενης ἀλλαγῆς κατοικίας ὑποδηλώνονται καὶ στὶς δύο ἐπιστολές: Ἐκ τῆς μιᾶς φοβόνταν γιὰ τὴν τύχην τοῦ μικροῦ Σοφianoῦ — *ὅτι ἐδῶ εἶναι Τουρκία καὶ νὰ μὴδὲν τὸ ἀλλοπιστήσουν* (Β', στ. 7)— καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Στάθης ὁ Καραμανλῆς εἶχε κάποιες παλιὲς διαφορὰς μὲ Τούρκους τῆς Προῦσας, ἂν καὶ ὁ ἀδελφός του τὸν καθησύχαζε σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ (*καὶ ἀπὸ τὰ κουτάβια ὅπου σὲ πείραζαν ἴσασέν τους καὶ τίποτε ἐννοία νὰ μὴν ἔχεις*, Α', στ. 8-9, καὶ Β', στ. 4: *καὶ διὰ τὰ σκυλιὰ τοὺς Τούρκους τίποτε μὴδὲν φοβᾶσαι· ἀπόβγαλὰ τα καὶ ἐνόφησαν πολλοὶ ἀπ' αὐτούς*).

Ὅσο γιὰ τὰ γράμματα κατ' ἐαυτὰ, ἀλλὰ καὶ ὡς μοναδικὰ σχεδὸν δείγματα τοῦ δημοτικοῦ λόγου τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὴν πρῶτη αὐτῇ ἐποχῇ, ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ τὰ δύο — μολονότι ἀνορθόγραφα καὶ ἀσύντακτα — εἶναι γραμμένα ὄχι μόνο σὲ καθαρὰ ἐλληνικά¹²⁷, ἀλλὰ καὶ σὲ ὕψος συναρπαστικό γιὰ τὴ ζωηρότητα, τὴ λιτότητα καὶ τὴν ἐκφραστική του δύναμιν.

127. Οἱ μόνες τουρκικὲς λέξεις πού ἀπαντοῦν εἶναι: *ζάπτι* (Α', στ. 5), *κουρμπάνι* (Α', στ. 8), καὶ *ἀμαντί* (Α', στ. 32), πού ὅλες ἦσαν ἤδη σὲ πανελληνία χρῆσιν τὴν ἐποχὴ αὐτή.